

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

7. YY'DAN HAÇLI HÂKİMİYETİNE KADAR KUDÜS
TARİHİ

ASİYE DERYA TETİK

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. ŞÜKRAN YAŞAR

MANİSA – 2018

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS EĞİTİMİ FORMLARI
Tez Savunma Sınavı Tutanağı

Doküman Kodu	FRYL-031
Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
Revizyon No/Tarih	2/23/03/2018
Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 20.03.2018 tarih ve 12/Ek3 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 9. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Asiye Derya TETİK'in "7.yy'dan Haçlı Hâkimiyetine Kadar Kudüs Tarihi." Konulu tezi incelenmiş ve aday 19.04.2018 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna

OY BİRLİĞİ

DÜZELTME yapılmasına

OY ÇOKLUĞU

RED edilmesine

ile karar verilmiştir.

Dr. Öğr. Üy. Süleyman YATAR
BAŞKAN

ÜYE

Prof. Dr. Naci Özkurumcu

ÜYE

Doç. Dr. Fatma AKKUS 45677

Evet

Havır

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan
Adem ÇAPAR

Onaylayan
Halit EV

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “7. YY’DAN HAÇLI HÂKİMİYETİNE KADAR KUDÜS TARİHİ” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

../.../20..

Adı Soyadı

Asiye Derya TETİK

İmza

ÖZET

7. YY'DAN HAÇLI HÂKİMİYETİNE KADAR KUDÜS TARİHİ

Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Kudüs tarih sahnesine ilk defa erken bronz çağda çıkmıştır. Hz. Davud'un Krallığı'na başkent seçtiği Kudüs, yüzyıllar boyu birçok kez saldırı ve istilaya uğradı.

Kudüs, 638 yılında Hz. Ömer tarafından fethedildi ve Müslüman hâkimiyetine girdi. Bu tarihten sonra şehir, 1097 haçlı işgaline kadar İslam Devletleri hâkimiyetinde kaldı. Sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, İhşitler, Fatımiler ve Selçukluların hâkimiyetine girdi. Müslüman idaresi boyunca nispeten barış ve sükûnet hâkim oldu. Haçlıların şehri istila edişinin ardından ise tarihinin en kanlı günlerini yaşayan şehirde halk vahşice katledildi.

ABSTRACT

HISTORY OF JERUSALEM FROM THE 7th CENTURY TO THE CRUSADER DOMINATION

Jerusalem, one of the oldest cities in the world, first appeared in the early bronze age on the stage of history. Jerusalem, the capital of the Kingdom of David, has been attacked and invaded many times over the centuries.

Jerusalem, in 638 Hz. It was conquered by Ömer and entered into Muslim domination. Jerusalem remained under Muslim rule from 638 to 1097. The city was ruled by the Umayyads, Abbasids, Toluns, Ichthys, Fatimids and Seljuks respectively. Relatively peace and calm dominated throughout the Muslim administration. After the invasion of the city by the Crusaders, the people were brutally murdered in the city where the bloodiest days of history were experienced.

ÖNSÖZ

Üç kitabı din için de kutsal olan ve her bölgesi dini motiflerle örülü maddi güzelliğinin yanı sıra binlerce yıllık köklü tarihi ile de eşsiz bir kenttir Kudüs. Üç kitabı dine ev sahipliği yapan şehir, yeryüzündeki bütün şehirlerden farklı olarak din bilimcilerin de söylediği gibi üç defa kutsaldır. Dünyanın en eski şehirlerinden olan Kudüs, Erken Bronz Çağda Kenan diyarındaki bazı şehirlerle aynı zamanda ortaya çıkmıştır. Hz. Davud'un şehri ele geçişinin ardından Kudüs'ü krallığının başkenti ilan etmiştir. Bu tarihten itibaren adeta peygamberler şehri haline gelen Kudüs, tarihi önemini daima korumuştur.

Yıllardır Ortadoğu akademi çalışmalarının gözdesi olan Kudüs'ün Erken İslam Çağı, bilhassa Abbasi ve Fatımi hâkimiyeti dönemi, yapılan çalışmalarda nispeten daha az incelenen kısım olmuştur. M.S 7.yy Kudüs'ün İslam diniyle tanıştığı ve karanlık tarihinin nispeten huzur- sükûnet bulmaya başladığı yüzyıllardır. Bizde bu çalışmamızda Kudüs'ün erken İslam çağının yeni bulgularını aktarmaya ve Abbasi, Fatımi ve Türk hâkimiyeti altında geçirdiği yüzyılları bilimsel değer taşıyan bilgilerle anlatmaya çalıştık.

Kudüs'ün Haçlı işgaline kadar olan İslam Ortaçağını ele alan bu çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Kudüs'ün kuruluşu, tarih boyunca aldığı isimler, coğrafi konumu, antik çağdaki durumu, Roma ve Bizans hâkimiyeti altındaki vaziyeti ele alınmıştır.

Birinci bölümde, İslamiyet'in siyasi bir teşekkül haline dönüştükten sonra, ikinci İslam halifesi Hz. Ömer tarafından 638 yılında Kudüs'ün fethedilişi ve akabinde İslamiyet'le tanışan şehir'in tarihine değinilmiştir. Ardından Ümeyyeoğulları'nın Kudüs'te ki faaliyetleri ve özellikle inşa ettirdikleri Mescid-i Aksa ve Kubbetüs Sahra camilerinin öneminden bahsedilmiştir.

Tez çalışmamızın ikinci bölümünde 8. ve 9. Yüzyıllarda Kudüs şehrini ele aldık. Bu bölümde ilk olarak Kudüs'ün Abbasoğulları hâkimiyeti altındaki durumu incelenmiştir. Daha sonra ise, bir şii devleti olan Fatımi hâkimiyetindeki tarihsel süreci anlatılmaya çalışılmıştır. Devamında ise Fatımilerden sonra bölgeye hâkim olan Türklerin şehirde ki faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Kudüs'ü almayı amaç edinen haçlı ordusunun, Avrupa'dan yola çıkışı, Kudüs'ü ele geçişleri ve şehre hâkim olduktan sonra yaşanan tarihsel olaylar ele alınmıştır.

Çalışmamızın sonuç kısmında Kudüs'ün genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Tezimizde kullandığımız kaynakları, Ankara Milli Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Beyazıt Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi, İzmir Milli Kütüphane, Ege Üniversitesi Kütüphanesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kütüphanesinden temin ettik. Özellikle İslam dönemini, kaynak eserlerin Türkçe çevirilerini kullanarak yazmaya çalıştığımız tezimizde, çevrimiçi ortamda akademik değeri olan kitaplar ve makaleler kullanmayı tercih ettik.

Tez çalışmamız sırasında hoşgörü ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR'a teşekkürlerimi sunarım. Tezin hazırlanmasında değerli bilgileriyle yol gösteren sayın hocam Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU'ya şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez jürimde olup tavsiyeleri ile katkıda bulunan Doç. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT hanımefendiye teşekkür ederim.

Kütüphanelerde yaptığım araştırmalar sırasında yardımını ve dostluğunu esirgemeyen kıymetli arkadaşım Cansu SÖZBİR'e müteşekkirim.

Yüksek Lisans hayatım boyunca maddi manevi desteğini esirgemeyen sevgili annem ve babam Nuray – Nurettin TETİK' e ve tüm aileme şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	I
YEMİN METNİ.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ

a. KUDÜS'ÜN COĞRAFI KONUMU.....	1
b. KUDÜS'ÜN ADI.....	1
c. KUDÜS'ÜN KURULUŞU.....	2
d. HZ. SÜLEYMAN DÖNEMİ.....	5
e. İSRAİL KRALLIĞI.....	7
f. YAHUDA KRALLIĞI.....	8
g. BABİL SÜRGÜNÜ VE İKİNCİ TAPINAK DÖNEMİ	9
ğ. HELENİSTİK DÖNEM.....	11
h. MAKKABİ AYAKLANMASI.....	12
ı. ROMA HAKİMİYETİNDE KUDÜS.....	13
i. HZ. İSA DEVRİNDE KUDÜS.....	15
j. BAR KOBHA İSYANI.....	18
k. BİZANS HAKİMİYETİNDE KUDÜS	19

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN İSLAM HÂKİMİYETİNDE KUDÜS

1.1	EMEVİ HAKİMİYETİNDE KUDÜS.....	25
1.1.2.	KUBBETÜ'S SAHRA.....	32
1.1.3.	MESCİD-İ AKSA.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

8. VE 9. YÜZYILLARDA KUDÜS

2.1	ABBASOĞULLARI HAKİMİYETİ.....	40
2.1.1	HARUN REŞİD DÖNEMİ.....	43
2.2	TOLUNOĞULLARI HAKİMİYETİ.....	48
2.3	İHŞİTLER (AKŞİTLER) DÖNEMİ.....	50
2.4	FATİMİ HAKİMİYETİNDE KUDÜS.....	51
2.5	SURİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİ.....	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUDÜS'ÜN HAÇLILAR TARAFINDAN ZAPT EDİLMESİ

3.1	I. HAÇLI SEFERİ.....	65
3.2	KUDÜS'ÜN İŞGALİ.....	69
	SONUÇ.....	74
	KAYNAKÇA.....	77
	EKLER.....	84

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

a. Kudüs'ün Coğrafi Konumu

Ortadoğu'nun en önemli merkezlerinden biri olan Filistin, Asya Kıtasının batı kısmında yer alıp Kuzey 29, 30 ve 33, 15 dereceleri ile Güney 34, 15 ve 35, 40 dereceleri arasındadır.¹ "Filistin adı verilen topraklar esas itibariyle, Suriye, Mısır ve Akdeniz ile Ürdün nehri arasında kalan topraklardır"². Bu coğrafyanın tam ortasında yer alan Kudüs şehri ise 35. Doğu boylamı, 31. Kuzey enlemi üzerinde, Akdeniz sahilinin 35 kilometre doğusunda bulunur³. Şehrin deniz seviyesinden yüksekliği Harem- Şerif'te 850 metredir. Doğu, batı ve güneyden vadilerin kuşattığı bu kadim şehir meşhur beş tepe üzerine kurulmuştur:

1. Moria yahut Sahra Tepesi: Mescid-i Aksa ve Kubbetü's – Sahranın üzerinde bulunduğu tepedir.
2. Zuhur (Zuhra) Tepesi: Harem-i Şerif'in güneydoğusundan Silvan köyüne bakan tepedir.
3. Sion Dağı: Kudüs şehrinin güneybatı köşesindeki Sultan Göleti'ne bakan tepedir. Üzerinde Davut Şehri adıyla bilinen kale bulunur.
4. Zeyta Tepesi: Sahire Kapısı'ndan Amud Kapısı'na kadar uzanan tepedir.
5. Ekra Tepesi: Hristiyan mahallesinde Kıyamet kilisesinin yakınında bulunur.⁴

b. Kudüs Adı:

Şehir adları bugün bilimsel açıdan düşünüldüğünde, sadece dil bilimcilerin ilgilendiği bir konu olmanın dışında tarih, coğrafya, sosyoloji gibi birçok disiplinin araştırmalarında incelemek zorunda olduğu bir alandır. Bu açıdan düşünüldüğünde Kudüs gibi kadim bir şehrin de tarihi süreçte aldığı isimler dikkat çekici olacaktır. Kudüs şehrinin adının geçtiği bilinen en eski belge milattan önce 19 ve 18. yüzyıllara ait Mısır metinleridir. Milattan önce XIV. yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında şehrin adı Urusalim olarak geçmektedir.⁵ Bu dönemde Kudüs'ün bilinen ilk yerleşik halklarından olan Kenaniler'in inandıkları en büyük Tanrı olarak kabul edilen Salem adına bir tapınak yapılmış ve şehir ulu ilah Salem ismi ile anılmaya başlanmıştır.⁶ Asuriler tarafından "Urulimmu", "Ursalimmu" diye adlandırılan şehrin İbraniler tarafından

¹ Acar Tanlak, *Kudüs (Tarihi Belge)*, İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, 1988, s.8

² Ömer Faruk Harman, *Kudüs, DİA*, C.26, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2002, s.323, (ss.323-327)

³ Musa İsmail Basit ve Diğerleri (çev: Ali Benli), *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.15

⁴ Basit ve Diğerleri, s.16

⁵ Harman, s.323

⁶ Muammer Gül, *Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.11, Elazığ, 2001, s.306

kullanılan şekli “Yruşim” veya “Yeruşalayim” yahut “Yerüşalem”dir.⁷ Salem kelime manası olarak ‘Barış’ anlamına gelmektedir. Grekler zamanında Yeruşalem ismi Helenleşip “Hierusalem” olmuştur. Yeni Ahit’in IV. Yüzyıl sonunda Hieronymus tarafından yapılan tercümesinde şehrin ismi, “Hierusalem” ve “Hierosolyma” olarak geçmektedir ve kelime yine Salem köküne dayanmaktadır.⁸ Bugün hala Batı dillerinde Kudüs’ün adı bu sebepten olacak ki bu ve bunlara yakın isimlerle anılmaktadır.

Kitab-ı Mukaddes’te yetmiş değişik ismi olduğundan bahsedilen, Kudüs’ün adı Hz. Davud’un fethinden, M.Ö. 2. yüzyıl, Roma İmparatoru Hadriyanus tarafından alınışına kadarki dönemde en yaygın kullanım şekli “Uruşalim” ya da “Yeruşalim” idi⁹. İmparator Hadrianus Roma kolonisini M.Ö 130 yılında Kudüs’te inşa ettikten sonra şehre onun ismine ithafen “Elia Capitolina” ismi verildi.¹⁰ Elia Capitolina ismi, Roma imparatoru Hadriyanus’un asıl adı olan Alius’a itafen, Eliaya (Alius’un şehri) olarak adlandırıldı¹¹. Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde iken şehir yeniden Uruşalim adıyla anılmaya başlandı. Ayrıca, Kutsal Şehir manasına gelen “İliya” adı Müslümanlar tarafından da İslam’ın fethine kadar kullanıldı¹².

Yeruşalayim ismi Arapçaya “kutsal ve esenlik yurdu” olarak çevrilmiş ve Tevrat’ın Arapça metinlerinde şehrin ismi “Darü’s – Selam” diye anılmıştır. Hatta tam manasıyla “esenlik ve barış şehri” anlamında da Müslümanlar tarafından “Medinetu’s-Selam” diye isimlendirilmiştir¹³. İslam tarihi kaynaklarına bakıldığında ise şehre hemen hemen aynı anlama gelen “kutsal şehir, mukaddes mekân” anlamında “Kuds” adı verilmiştir. Kutsal ev anlamına gelen “Beytulmakdis”/ “Beyt-ül Mukaddes” isimleri de kullanılmıştır. Şehrin adı Kur’an-ı Kerim’de Maide suresi 21. Ayette “Kutsal toprak” anlamında “el-Ardü’l-mukaddese” şeklinde de geçmektedir.

c. Kudüs’ün Kuruluşu

Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Kudüs ile ilgili ilk bilgilere bugün Kudüs şehrinin 13 km kuzeyinde bulunan Eriha bölgesinde yapılan kazılar sonucu ulaşılmıştır. O zamana kadar Kudüs ile ilgili bilinen tek şey Kitab-ı Mukaddes’in bazı satırlarında anlatılanlardan ibaretti¹⁴. Taş Devrinden itibaren sırasıyla Mesolitik Çağda (M.Ö 10000 - 7500) , daha sonra ise Neolitik Çağda (M.Ö 7500-4000) bu bölgede insanlar

⁷ Ahmet Ağırakça, Mesci-i Aksa Sempozyum Bildirileri, *Kudüs ve Mescid-i Aksa’nın İslam’daki Yeri*, İHH Araştırma Yayınlar Birimleri, İstanbul 2009, s.81

⁸ Gül, s. 306

⁹ Gül, s.308

¹⁰ Tanlak, s.19

¹¹ Gül, s.308

¹² Tanlak, s.19

¹³ Ağırakça, s. 81

¹⁴ Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul,2000, s.14

yaşamıştı¹⁵. 19.yüzyılda'da Kathleen Kenyon'un yaptığı kazılar göstermektedir ki Bronz çağı başlarında ve ortalarında şehir devasa duvarlarla çevrilmiş büyük bir şehir idi¹⁶.

Bu coğrafya, Kudüs şehrinin doğuşundan önce de çeşitli kavimler tarafından istilaya uğramış ve onlara ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin tarih öncesi dönemlere dayanan cazibesi kuşkusuz stratejik konumuyla ve verimli topraklarıyla alakalıdır. M.Ö. 2000'lerdeki Filistin bölgesi incelendiğinde Kenanlıların orada yaşayan ilk yerleşik halk olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır¹⁷. Kudüs şehri, tarih sahnesine ilk defa erken Bronz çağda diğer bazı Kenan şehirleriyle birlikte ortaya çıkmıştır¹⁸. Bugün Kenanlılar diye bildiğimiz bir Arap kavmi olan bu topluluk M.Ö 3000 yılında Arabistan çöllerinden yukarı doğru çıkarak ulaştıkları noktada kurdukları kente o zaman ki inandıkları tanrıdan ötürü "Ora Salem demişlerdi"¹⁹. Yine Kenanlıların bir kolu olan Jebusitler'den (Yebusiler) ötürü M.Ö Kudüs'e Jebus (Yebus) denildiği de bilinmektedir. M.Ö 18. ve 19. yüzyıl Mısır metinlerinde Kudüs'ün bir Kenan site devleti olarak zikrediliyor olması da bu durumu kanıtlar niteliktedir²⁰. Ayrıca bölgede Amuri, Hatti, Hurri-Mitanni, Filistin, Arami kabileleri de yaşamaktaydılar²¹.

Hız. İbrahim, M.Ö 18.yy dolaylarında 12 kabilesi ile birlikte Keldanilerin Ur²² şehrini terk edip Kenan ülkesini kendisine yurt seçmiş ve bugünkü Hebron'a (el Halil ²³) yerleşmişlerdir²⁴. Hız. İbrahim'in göçü belki de Kudüs'ün bugün etnik, dini, politik yapısının temellerini oluşturacaktı. Ancak İbrahim'in torunu Yakup (İsrail) döneminde İbraniler, Kenanlıların baskısı ve yerleştikleri bölgede baş gösteren kuraklık nedeniyle Mısır'a göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁵ İsrail oğulları Mısır'da birkaç yüzyıl kalmış ve köle durumuna düşmüşlerdir. İbrahim soyundan gelen Hız. Musa tarafından birlik haline getirilen İsrail oğulları geleneksel Yahudi inancına göre Tanrının kendilerine vaat etmiş olduğu toprak olan Filistin coğrafyasına yerleşmek üzere göç etmişlerdir. Tevrat, İsrail oğullarının Musa Peygamber'in liderliğinde Sina Dağı'na geldiğini

¹⁵ Örs, s.17

¹⁶ Paul Johnson, **Yahudi Tarihi**, (Çev: Filiz Orman), Pozitif Yayınları, İstanbul, 2001, s.5

¹⁷ Sedat Kızıloğlu, *İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, S.1, Ocak 2012, s. 37

¹⁸ Harman, s. 326

¹⁹ Ataöv Türkaya, *Kudüs Devletler Hukuku*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi C.35, Ankara 1980, s.3

²⁰ Harman, s.326

²¹ Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", Sosyal Bilimler Dergisi, C. 1, Sayı 2, Manisa 2003, s. 105

²² İbrâhim Keldânîler'in Ur şehrinde doğdu. Tevrat'ın İbrânice metninde doğum yeri "Ur Kasdîm" şeklinde anılmakta olan bu ifade Yunanca'ya "Kaldeliler'in Ur şehri" olarak çevrilmiştir. Ur Kasdîm'in Aşağı Babilonya'da Fırat'ın batı yakasında, bugünkü Bağdat'ın 300 km. güneydoğusundaki Tel el-Mukayyer denilen yer olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ömer Faruk HARMAN, *İbrahim, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270197.pdf>, (07.03.2017) s.267

²³ Kudüs'ün 35 km güneyinde yer alan remi olarak Filistin'e bağlı şehir. Bkz. Mustafa L. Bilge, Halil, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c15/c150170.pdf>, (03.03.2017) s.305

²⁴ Samuel Henry Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi**, (Çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1991, s.142

²⁵ Kızıloğlu, s.38

bildirir.²⁶ İsrail oğulları Kudüs'e girmeyi denemişler ancak ilk aşamada başarılı olamamışlardır.²⁷ Mısırdan çıkış Yahudilerin evrensel özgürlük simgesi olmuş, Hz. Musa İbranileri din ve kültür birliği altında tutarak bir Yahudi milletin temellerinin atılmasını sağlamıştır.²⁸ Ancak Hz. Musa, vaat edilen ülkeye girmeden Maan²⁹'da vefat ettiği için, Musa'dan sonra peygamber olan Yuşa, Hz. Musa'nın ölümünün ardından İsrail oğullarını alıp çölden çıkardı ve Şeria nehri kenarına getirdi³⁰. Ardından hemen ilerleyip Eriha şehrini fethetti. Yuşa peygamber, fethedilen toprakları İsrail oğullarının oymakları arasında paylaştırdı.³¹ Ayrıca altı tane sığınak kent belirledi.³² İsrail oğulları bir süre sonra kendi tanrılarına tapmayı bıraktılar. Bir süre yağmaya uğrayıp zor günler atlatan halkı hâkimler kurtardı. Her biri bir aşiret lideri olan hâkimler dönemi M.Ö 12.yüzyıl'ın ilk yarısından M.Ö 11.yüzyıl'ın ikinci yarısına kadar sürdü.

Hâkimler dönemi, Hz. Davud'un ailesi ve adamlarıyla Hebron da Yahuda kralı seçilmesinin ardından sona erdi.³³ Hz. Davud'un kral seçilmesinin ardından Kudüs'ün kaderi değişecektir. Onun zamanına kadar Kudüs'ü ele geçirmek için pek çok akınlar yapılmasına rağmen bu zafer kral Davut'a nasip olacaktır. Davud şehri ele geçirmeye karar verdikten sonra Kudüs'e akınlar düzenledi. Kathleen Kenyon'un kazıları ve Samuel'in ikinci kitabı bize açıklamaktadır ki Davut'un kuşatması sırasında Filistin kentlerinde yaşayan Kenanilerin bir koluna mensup olan Yebusiler işgali önlemek için kentin içini pınara bağlayan bir tünel inşa ettirmişler ve böylece herhangi bir kuşatmaya karşı susuz kalmamayı hedeflemişlerdi.³⁴ Ancak Davut tünelin varlığından haberdardı nitekim ordusuyla birlikte mevcut tüneli geçerek şehri ele geçirdi.³⁵ Böylelikle Hz. Davut Kudüs'ü hem ele geçirmiş hem de birleşik krallığına başkent seçmiş ve güçlendirmiştir. Davud, Kudüs'ün fethinin ardından on iki İbrani kabilesini tek bir krallıkta tamamen birleştirdi.

Davud, daha sonra Yahudi toplumu için önemli olan ve o zamana kadar bir çadır (Miskan, Buluşma Çadırı) içinde bulunan "Ahit Sandığı"nı, o dönem şartlarında bir şölen ve festival havasında, törenle Kudüs'e getirmiştir.³⁶ Hz. Davut yeni başkentini dini yaşamında merkezi yapmak istiyordu ve bu merkezileşmeyi, bir inşa programı ile tamamlama niyetindeydi. Kitab-ı Mukaddese göre getirdiği sandığı inşa ettireceği

²⁶ Çıkış Bap 1:1976

²⁷ Basit ve Diğerleri, s.27

²⁸ Kızıloğlu, s.38

²⁹ Ürdün'de bir şehir. Ürdün'ün güneyindeki Cebelüşşerat dağ sırasının doğu eteklerinde deniz seviyesinden 1074 m. yükseklikte kurulmuştur. Bkz. Mustafa L. Bilge, *Maan, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270197.pdf>, (07.03.2017), s.270

³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa (Peygamberler ve Halifeler Tarihi)*, Çile Yayınları, İstanbul, 1985, s.23

³¹ Yeşu, bab: 18,19

³² Yeşu, 20.7.8

³³ II. Samuel, 2/1-4

³⁴ Johson, s 73

³⁵ Ghada Hashem Talhami, *The Modern History of Islamic Jerusalem, Academic Myths and Propaganda in Middle East Policy*, Vol. VII, No.2, March 2000 s.116

³⁶ Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudi İdeası: Kral Mabedinden Kral Devlete*, Turkish Studies -International Periodical For The Language Cilt 7/2, Ankara 2012, s. 1208,(S.S 1207-1205)

tapınağa koymayı düşünmüş, ancak geleneksel inanışa göre Davut'un iman ettiği Tanrı buna müsaade etmemiş ve mabedin inşasını küçük oğlu Süleyman'ın yapmasını emretmiştir. Hz. Davut krallığını oğlu Süleyman'a bırakmadan önce ülke sınırlarını kuzeyde Suriye'ye, kuzeydoğuda Fırat'a, güneyde Mısır sınırına, doğuda Arap çöllerine, batıda Akdeniz'e kadar ulaştırmıştır.³⁷ Onun döneminde İsrailoğulları tam anlamıyla yerleşik medeniyete geçmiştir. Ayrıca Hz. Davut'un Kudüs krallığının idaresini belli bir düzene koyduğu, ibadetleri sistemleştirdiği, devamlı bir ordu kurduğu Kitab-ı Mukaddeste ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır.³⁸ Ahd-i Atik'e göre Hz. Davud, otuz yaşında kral olmuş kırk yıl altı ay (yedi yıl altı ay Hebron'da, otuz üç yıl Kudüs'te) saltanat sürdükten sonra yetmiş bir yaşında vefat etmiş³⁹ ve krallığının baş şehri Kudüs'te defnedilmiştir⁴⁰.

d. Hz. Süleyman Dönemi

Tarihte antik İsrail devletinin üçüncü kralı olarak bilinen Hz. Süleyman, (M.Ö. 970-931) Hz. Davut'un kendisi gibi hükümdar peygamber oğludur. Ahd-i Atik'teki bazı ifadeler, Kudüs'te dünyaya gelen Süleyman'ın Davud'un Bat-Şeba'dan doğma ikinci çocuğu⁴¹ olduğuna işaret etse de diğer bazı ifadeler ve şecere listelerine göre o Bat-Şeba'dan doğan dördüncü çocuktur.⁴² Davud, oğlu Süleyman'a Musa'nın şeriatından ayrılmamasını, krallığını güçlendirici tedbirler almasını öğütleyip, bu vasiyet dâhilinde neler yapması gerektiğini anlatmıştır.⁴³ Kitab-ı Mukadde sin bize aktardıklarına göre Hz. Süleyman babasından devraldığı Kudüs krallığını barışçıl bir politika izleyerek hem oldukça müreffeh bir dönem yaşatmış hem de mevcut toprak kayıplarını önlemeye çalışmıştır. İktidarının ilk günlerinde kendisine muhalif olan güçlerle mücadele eden Hz. Süleyman, babasından devraldığı krallığının sınırlarını korumaya çalışmıştır. Kendisine komşu döneminin en güçlü devletlerinden biri olan Mısır Firavunun kızıyla başta olmak üzere⁴⁴ Musa şeraitine göre evlenmesinin yasak olduğu Maan, Amman⁴⁵,

³⁷ Krallar, 4/21; 2. Tarihler, 9/26; Modern araştırmalara göre verilen ölçüler fazlasıyla abartılmıştır. Dönem koşulları ve yapılan kazılar Kitab-ı Mukadde sin'te ki bu bilginin Yahudi hahamlarınca belki de politik sebeplerle abartıldığı yönündedir.

³⁸ Ömer Faruk Harman, *Davud*, İslam Ansiklopedisi, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c09/c090011.pdf/>, (02.05.2017) s.22

³⁹ II. Samuel, 8/15; 14/4-22; 15/2-6; I. Tarihler, 29/27

⁴⁰ I. Krallar, 2/10

⁴¹ II. Samuel, 11/27; 12.18.24

⁴² II. Samuel, 5/14; I. Tarihler, 3/5, 14/4

⁴³ I. Krallar, 2/1-9

⁴⁴ Kitab-ı Mukadde sin, 1. Krallar, 2/19-46, i3/1

⁴⁵ Ürdün'ün kuzey kesiminde ve Şeria nehrinin doğusunda Zerka vadisinde bulunan şehir, 500-700 m. yükseklikteki bir bölgede tepeler üzerine kurulmuştur. Amman adı Ahd-i Atik'te, "Ammoniler'in en büyük merkezi ve başşehri" anlamına gelen Rabbah Ammon (Rabbath-Ammon) şeklinde geçmektedir. Bkz. Kudret Büyükcoşkun, *Amman*, *DiA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c03/c030048.pdf>, (07.03.2017) s.74

Sayda⁴⁶ gibi bölge krallıklarının kızlarıyla da evlenerek⁴⁷ ittifak kurmuş ve ülkesine gelebilecek muhtemel tehlikeleri engellemeye çalışmıştır.

İç ve dış meseleleri çözüme kavuşturduktan sonra sıra babasının taslağını çizdiği, ileride Beyti Makdis olarak bilinecek Süleyman Mabedini inşa ettirmeye gelmişti. Mabedin inşa yerinin belirlenmesi konusunda çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlar arasında Yahudilerce kutsal kabul edilen ve yaradılışının ardından işlediği günahtan dolayı dünyaya indikten sonra Âdem'in daha sonra onun oğulları Habil ve Kabil'in kurban sundukları, tufandan sonra Nuh'un sunak yaptığı, İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmek için seçtiği yer olan Moriah Dağındaki Yevuslu Avarna'nın harman yeri mabedin inşası için uygun bulunmuştur.⁴⁸

İlk tapınak için sahip olduğumuz tek delil Kitab-ı Mukaddese ait olup bunun dışında herhangi bir tarihsel kalıntı mevcut değildir. Bugün elimizde tapınakla ilgili ölçüm yapacak herhangi bir kalıntı olmaması bizi Süleyman Mabedi ile ilgili anlatılan efsanelere inanmaya mecbur kılar. Ancak yine de arkeologların keşfettiği Kudüs Tapınağı ile yakın dönemde inşa edilmiş Kenan diyarı ve Suriye'deki dini yapılar incelendiğinde onlara benzer dikdörtgen biçiminde inşa edilmiş bir yapı olduğunu söylenebilir.⁴⁹ Yapımında binlerce işçinin çalıştığı tapınağın, döneminin koşullarına göre, oldukça büyük ve görkemli olduğu da rivayet edilmiştir.⁵⁰ Bu, elle tutulamayan, gözle görülemeyen ve takdim edilemeyen bir tanrının eviydi.⁵¹ Tapınak, birçok sanat eseriyle süslüydü. M.Ö. 953 dolaylarında Kral Süleyman Tek Tanrı inancına atfen yaptırdığı tapınağın açılışını bizzat kendisi yapmıştır⁵² ve şu sözleri sarf etmiştir; “ Oturmak için sana (Tanrı'ya) bir ev, ebediyen tutacağın bir yer yaptım”.⁵³ Bu tapınak sayesinde ülkenin her yanına dağılmış olan dinsel merkezlerin öneminin azaltılarak bunun Kudüs'te yoğunlaştırılması sağlanmıştır; ayrıca böylece aşiretlerin Kudüs ve hükümdar hanedanıyla ilişkilerinin güçlendirilmesi ve ayrımcı eğilimlerin azaltılması hedeflenmiştir.⁵⁴

Hz. Süleyman, ülkedeki imar ve inşaat faaliyetlerini, yalnızca tapınakla sınırlı tutmamış, krallığını saraylar ve devlet binalarıyla süslemiştir. Ayrıca önemli stratejik noktaları korumak amacıyla başkent Kudüs'ün etrafına birçok duvar ördürmüştür.

Süleyman'ın krallığı ekonomik ve siyasî açıdan iyi durumda bulunmasına rağmen halk isyanlarına ve kabile muhalefetlerine sahne olmuştu.⁵⁵ İktidarı 40 süren Süleyman,

⁴⁶ Lübnan'ın Akdeniz kıyısında bir şehir. Beyrut'un yaklaşık 45 km. güneyinde yer alır. Bkz. Cengiz Tomar, Sayda, DİA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c36/c360142.pdf>, (07.03.2017), s.207

⁴⁷ İ. Krallar, 9/ 15-19

⁴⁸ Muhammed Güngör, **Süleyman Mabedi, Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı, Ankara, 2005, s.22

⁴⁹ Simon Goldhill, **Kudüs Tapınağı**, (Çev: İbrahim Şener), Doruk Yayıncılık, İstanbul 2011, s.36.

⁵⁰ Kitab-ı Mukaddes, II. Tarihler 2,5

⁵¹ Goldhill, s.33

⁵² Yusuf Besalel, **Yahudi Tarihi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2009, s.46

⁵³ İ. Krallar, 8;13

⁵⁴ Besalel, s.46

⁵⁵ İ. Krallar, 4/25; 7/7; 9/28; 10/10-12, 14, 22, 25

devletini Yeruslm'den (Kudüs) yönetti ve babası gibi vefatının ardından buraya gömüldü.

Nitekim Süleyman'ın ölümünden sonra kuzeydeki on kabilenin devletten kopması ve Davud sülalesinin sadece Yahuda ve Bünyamin kabileleri tarafından desteklenmesi üzerine devlet parçalanmıştır.⁵⁶ Bundan böyle iki İbrani krallığı birbirinden ayrılmıştır. Bu iki krallık, başkenti önce Sihem daha sonra Samaria olan kuzeydeki İsrail Krallığı (M 930-722) ve başkenti Kudüs olan Yahuda Krallığı (930-586) adını alıp varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵⁷

e. İsrail Krallığı

Ortaya çıkan iki krallık arasında daha güçlü ve büyük olan İsrail Krallığı idi. Yaklaşık 200 yıl varlığını koruyan kuzeydeki krallık, ayakta kaldığı dönem boyunca hanedanlar arasındaki sürtüşme ve dengesizliklerle sahne olmuştur.⁵⁸ İsrail devletinin savaş ve kavgalarla boğuştuğu dönemde şam tarafında oturan Suriyeliler, ülkeye saldıarak halkı ilahları şerefine öldürdüler.⁵⁹ Fakat bu dönemde İsrail Krallığı'nı artık daha büyük bir tehlike bekliyordu. Irak coğrafyasında doğmuş olan Asur Devleti, Bronz ağının sonuna yaklaşıldığında Mısır, Babil, Hitit gibi eski çağın önemli imparatorluklarının statüsüne varmıştı.⁶⁰ M. 9.yüzyıl'dan itibaren giderek güçlenen bu devlet Yakın Doğu'da genişleme politikası uygulamıştır. Söz konusu politika çerçevesinde İsrail ve Yahuda Krallığı zerine sefere çıkmıştır.⁶¹ M. 853 yılında Asur kralı 3. Salmanassar, şam (Damascus) Kralı, Hadaezer kralı (Adad-İdri) ve Hamat kralı Urhilena'nın oluşturduğu Suriye ittifakı üzerine sefer düzenlemiştir.⁶² Bu sırada İsrail tahtında olan Ahab⁶³ belirtilen koalisyona katılmıştır. Müttefik birlik, Asur ordusunun Suriye yönünde yaptığı sefer (Karkar Savaşı) sonucunda mağlup olmuştur.

Asur Devleti'nin başına M. 722 yılında Sargon takma adını almış, diğer Asur krallarından ayrılacak kadar enerjik ve yetenekli bir lider geçti.⁶⁴ Kitab-ı Mukaddes'in ve Kral yıllıklarının bize aktardıklarına göre İmparator vakit kaybetmeden Filistin coğrafyası üzerine sefere çıktı ve ilk önce Mısır kapılarına kadar dayanıp Mısır'ı haraca baęladı⁶⁵. Daha sonra, İsrail krallığının baş şehri Samariayı da ele geçirip binlerce kişi

⁵⁶ Bülent İplikçioğlu, *Eski ağ Tarihini Ana hatları 1*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990, s.101

⁵⁷ İplikçioğlu, s.101

⁵⁸ Kızıloğlu, s.40

⁵⁹ Ahmet Usta, *Ali Reşad'ın Tarih-i Kadiminde İbraniler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.14-15, Samsun, 2003, s.146

⁶⁰ şeyma Ay, *İsrail ve Yahuda Krallıkları zerine Düzenlenen Asur Seferleri*, International Journal of History, s.1

⁶¹ Ay, s.1

⁶² Ay, s.3

⁶³ İsrail Kralı Omri'nin oğlu, D.D.Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (ARAB I)*, University of Chicago Press 1926, ř 610-611, s.222-223; M. C. Astour, "841 B.C.: The First Assyrian Invasion of Israel", JAOS 91-3/1971, s. 22

⁶⁴ Joan Oates, *Ancient Peoples and Places / Babylon*, C.94, Thames and Hudson, 1986, s.116

⁶⁵ Oates, s.116

sürgüne göndermiştir.⁶⁶ Bu durum üzerine İsrail Krallığı yıkılmış ve Asur İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçmiş böylece kuzey krallığını oluşturan on kavim tarihe karışmıştır. İsrail Krallığının tarih sahnesine karışmasıyla birlikte kuzeyden gelen göç hareketi Kudüs'ün nüfus ve önemi yeniden arttırmıştır.⁶⁷

f. Yahuda Krallığı

Başkenti Kudüs olan Yahuda Krallığı, bölünen Büyük Davut krallığının güney kısmında kurulmuştur. İsrail krallığıyla sürekli çatışma halinde olan Güney krallığı, çoğu kez de yeniliyordu. Bu durum karşısında İsrail krallığına karşı durabilmek için önce Asur devletinden yardım istediler ve Asurlular'ın buyruğu altına girdiler.⁶⁸ Fakat İsrail Krallığı'nın yıkılmasının ardından yeniden bağımsızlıklarını elde etmeye çalıştılar. Bu sırada Asur kralı II. Sargon'un ölümüyle, geniş topraklara sahip olan Asur ülkesinde isyanlar baş gösterdi. Bu durumu fırsat bilen Yahuda kralı Hizkiya (M.Ö 715-686) devletin dini merkezini Kudüs ilan edip tüm İbraniler için dini bir reforma imza attı. Bütün iradeyi burada toplayan Hizkiya'ya Asur devletine karşı başlatacağı isyan için gerekli malzemeyi Kudüs sağlamıştır.⁶⁹ Lakiş kentinde yapılan kazılarda ortaya çıkan "İmlk"⁷⁰ mühürlü küplerin, söz konusu isyan için hazırlandığı düşünülmektedir.⁷¹ Ancak bu isyan hareketi Yahuda Krallığı için hüsrana son buldu. Nitekim Asur Kralı Sanherib ordusuyla Filistin'e gelerek Mısırlıları bozguna uğrattı ve Yahuda krallığını yağmalamaya başladı.⁷² Yahuda Krallığı'nın başkenti Kudüs ve diğer surlarla çevrili kentlere saldırıp hepsini ele geçirdi.⁷³ Bununla birlikte Kudüs'ün asıl bozguna uğrayışı ve işgali Yahuda kralları Yehoyakim, Yehoyakin ve Sidkiya'nın dönemlerinde Babilliler tarafından gerçekleşecektir.

Asur Devleti'nin hızla gücünü kaybettiği dönemde Babilliler, Ortadoğu da söz sahibi olmaya başlamışlardı. Gittikçe güçlenen Babilliler, Asurluları yıktıktan sonra onlardan öğrendikleri genişleme politikasını oldukça başarılı bir biçimde uygulamışlardır. M.Ö 630'da Babil tahtına Napolassar'ın oğlu II. Nebucadnezzar geçti⁷⁴. Bu tarihten sonra Batılı tarihçilere göre yeni Babil olarak adlandırılan Keldani

⁶⁶ Ay, s.8, II. Krallar 17: 5-6.

⁶⁷ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *Kudüs Kutsallığın Başkenti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.20

⁶⁸ Usta, s.147

⁶⁹ Ay, s.8

⁷⁰ "İmlk": krali küp, krali mal. Bkz: N.Na"Aman, "Sennacherib'S Campaign to Judah and the Date of the İmlk Stamps", *Vetus Testamentum* 29-1/1979, s.73. Bkz. Ay, a.g.e, s.8

⁷¹ Ay, s.8

⁷² "Boyunduruğuma girmeyi kabul etmeyen Yahudi Hizkiya'nın duvarlı, güçlü şehrini, onların çevrelerindeki sayısız küçük şehirleri tırmanarak, kuşatarak, saldırarak, yürüyerek, tünelleri ve kanalları kuşattım ve onları aldım. 200.150 kişiyi, sayısız büyük ve küçük, erkek ve dişi, atlar, develer, eşekler, koyun ve keçiyi onlardan aldım ve yağmaladım. Onu kafesteki bir kuş gibi krallık şehri Kudüs'te yakaladım". Bkz. Ay, s.8

⁷³ II. Krallar, 18/13

⁷⁴ Ali Osman Kurt, *Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebucadnezzar ve Koreş Örneği*, C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, X/2 – 2006, S.S.423-443 s.425

imparatorluğunun gerçek anlamda kurucusu II. Nebucadnezzar olmuştur. Onun döneminde Babil İmparatorluğunun sınırları Suriye'den Mısır'a kadar genişlemiş ve Kudüs işgal edilip buradaki Yahudiler sürgüne yollamıştır.

Babil tarihi kayıtlarına göre II. Nebucadnezzar ilk savaşını M.Ö 605 yılında Karkemiş'te⁷⁵ Mısır'a karşı yapmış ve Mısır ordusunu yenmiştir.⁷⁶ Mısır ordusuna karşı kazandığı bu zaferden sonra o, Suriye ve Hatti bölgelerini ele geçirmiş, ardından Filistin'e ulaşmıştır.⁷⁷ M.Ö 601'de Mısır üzerine tekrar yürüyen Nebucadnezzar Mısır sınırına yakın bir bölgede ağır kayıplar verdi.⁷⁸ Babil kayıplarından haberdar olan Yahuda kralı Yehoyakim, Yeremya'nın⁷⁹ teşvikiyle Babil boyunduruğundan kurtulup Mısır'a tekrar bağlanmak istemiş ve bu amaçla isyan başlatmıştır.⁸⁰ Bu isyan hareketi üzerine Kudüs'e kuşatma düzenleyen Babil orduları, Kudüs'ü zapt etti.⁸¹ Babil istilası sırasında Süleyman Mabedi yerle bir edilip Kudüs halkı Babil'e sürgüne gönderildi.⁸² Böylece Kudüs'te İbranilerin 400 yıllık saltanatının ve şehirde yüzyıllardır aralıksız devam eden İbrani dini kurallarının sonuna gelinmiştir⁸³.

g. Babil Sürgünü ve İkinci Tapınak Dönemi:

Babil sürgünü, Kudüs'ün Babilliler tarafından M.Ö.586/87 yıllarında ele geçirilmesi sonucu Yahudilerin Keldani ülkesine (Babil) sürülmesi ve buradaki esaret dönemini kapsayan sürecin adıdır. Bu esaret Yahudi tarihi açısından dönüm noktalarından bir tanesidir. Davud Krallığı'nın tamamen sona ermesi, daha da önemlisi Yahudalılar için özgürlük ve birlik sembolü olan Süleyman Mabedi'nin yerle bir edilmesi onları derinden etkiledi. Bâbil sürgünü, bütün bu olumsuz taraflarının yansısı, Yahudilerin milli duygularının kuvvetlenmesini sağlamıştır. Öyle ki sürgün boyunca Yahudiler, Kudüs'e tekrar dönme umuduna tutunmuşlar⁸⁴ ve ulusal kimliklerini muhafaza ederek Yahudilik bilincinin temellerinin atılmasını sağlamışlardır. Siyasi ve kültürel açıdan Kudüs ve Yahudi tarihinin dönüm noktalarından olan Babil sürgünü boyunca Yahudi milletini iki düşünce etkiler. Birincisi, yeniden Kudüs'e ve Kudüs Tapınağına kavuşma

⁷⁵ Suriye'nin bugünkü Carablus kenti. Gaziantep iliyle sınır olan kent Fırat Irmağının sağ kıyısında yer alır. Bkz. Mehmet Emin SÖYLEMEZ, *Karkamış'ta Yerleşmenin Tarihsel Gelişiminde Etkili Coğrafi Faktörler ve Antik Karkamış Şehri*, Gaziantep University Journal of Social Sciences, Gaziantep, C.4, 2012, s.1082, ss.(1082-1120)

⁷⁶ Kurt, s.425

⁷⁷ Kurt, s.425

⁷⁸ Oates, s.128

⁷⁹ İbrani Peygamber, Eski Ahit Yeremya kısmının yazarı.

⁸⁰ Oates, a.g.e, s.128

⁸¹ Simon Hart, *Keys to Jerusalem, The Royal Islamic Strategic Studies Centre, English Series Book 8*, Jordan 2010, s.9

⁸² Ezra 5: 12-18

⁸³ Hart, s.9

⁸⁴ Kızıloğlu, s.40

özlemi; ikincisi de yabancı bir milletin içinde 'Yahudi kalabilme' endişesidir.⁸⁵ Yahudiler, bütün bu manevi kenetlenmenin yanı sıra bir takım dini törenlerinde de Kudüs'e olan özlemlerini diri tutmaya çalışmışlardır. Örneğin, Yahudiler esaret boyunca kutsal şehir anısına, evlerinde boyanmamış bir taş bırakırdı. Ayrıca Tapınağın yıkılmasından duyulan acıyı belirtmek için nikâh sonunda damat sağ ayağıyla bir bardak kırar ve evliliğinin Kudüs sokaklarını neşeye boğması için dua ederdi. Yahudi sosyal hayatını ve dini ritüellerini bu derece etkileyen sürgün yaklaşık elli yıl sürdü⁸⁶.

Geçen zaman diliminde eski gücünü kaybeden Babil Devletini M.Ö.539'da Pers imparatoru II.Kiros (Keyhüsrev) ele geçirdi. Kiros'un İmparatorluğu, Yahudiler için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Pers imparatoru, Yahudilere özgürlüklerini başlattı ve Kudüs'e dönüp tapınağı yeniden inşa etmelerine izin verdi. Fakat Kudüs'ün ele geçirilmesinden büyük üzüntü duyan Yahudilerin büyük bir kısmı, daha refah yaşam olanakları sunduğu için eski Babil toprakları içinde yaşamayı tercih etmiş ve geri dönmek istememiştir⁸⁷.

Bu sırada elli yıllık esaret dönemi boyunca harabe haline gelen Kudüs'e dönen Zerubabel⁸⁸ mabedin temellerini yeniden atmıştı.⁸⁹ Babil sürgününden dönen Yahudiler de Mabedin inşasının hazırlıklarına iştirak etti. Yahudiler sürgündeyken Kudüs'te yaşayan kabilelerden olan Samiriler tek tanrı inancını benimsemiş ve tapınağın yeniden inşasında görev almak istediklerini söylemişlerdir.⁹⁰ Yahudilerin bu isteğe karşı çıkması sonucu Samiriler, Pers kralını etkileyerek tapınağın yeniden inşasına bir süreliğine engel olmuşlardır.⁹¹ M.Ö.516 yılında tapınağın inşası tamamlandı. Bu tarihten itibaren M.S. 70 Roma işgaline kadar geçen süreye II. Tapınak dönemi denilmektedir. II. Tapınak döneminde, Kudüs artık eskisi gibi kalabalık bir şehir değildi.⁹² Pers hâkimiyeti boyunca şehir sadece Tapınak ve tapınak dağına kapsayan bölgeyi ancak doldurabilecek kadar küçük bir nüfusa sahipti⁹³.

Mabedin yeniden inşası ile birlikte Kudüs'teki yönetim şeklinde de değişiklikler olmuş, Davut hanedanlığı, dolayısıyla Krallar dönemi sona ermişti⁹⁴. İkinci Mabet

⁸⁵ Serpil Akbıyık, **Babil Esaretinin Yahudiler Üzerinde ki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Dini Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2010, s.82

⁸⁶ Kitab-ı Mukaddes'e göre 70 yıl

⁸⁷ Jodi Magness, *The Archaeology of the Holy Land From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge University Press, 32 Avenue of the Americas, New York, NY 10013-2473, USA, 2012, s.54

⁸⁸ İncil'in aktarıldıklarına göre Tanrı tarafından atanan Yahuda valisi.

⁸⁹ Kitab-ı Mukaddes, Ezra, 3/8

⁹⁰ Güngör, s.63

⁹¹ Güngör, s.58

⁹² Magness, s.54

⁹³ Magness, s.54

⁹⁴ Bazı araştırmacılar, sürgün dönüşünde, Davut hanedanlığının son mensubu olan Zerubbabel'in kendini mesih ilan ederek saltanatta hak iddia ettiğini fakat Persler tarafından görevden alındığını ileri sürmüşlerdir. (Bkz. Joshep A. Callaway, *Faces of the Old Testament*, Smyth & Helwys Publishing, Georgia, 1995, s.203 / Lester Grabbe ise *An Introduction to First Century Judaism* adlı kitabında, bunun çok sağlam bir iddia olmadığını belirtmektedir. s.34

döneminin siyasi ve dini liderliği ise iki bilgin olan Ezra⁹⁵ ve Nehemya ile İsrail peygamberlerinin sonuncusunun da içinde bulunduğu " Büyük Kurul Üyeleri"nin eline geçmiştir⁹⁶.

Pers Kralı'nın kendisine verdiği geniş yetkilerle Babil'den gelen ve Tevrat'ı çok iyi bilen Ezra, kendisini Tevrat'ın kutsal topraklarda öğretilmesine adanmıştır⁹⁷. Yahudiler, Ezra'nın üstün çalışmaları neticesinde yaptıklarının yanlış olduğunun farkına varmıştır. Ezra'nın başkanlığında Tanrı'ya günahlarını itiraf eden Yahudiler, Tek Tanrı inancına yeniden bağlanmışlardır⁹⁸. Buna göre, Tanrı'nın Musa aracılığıyla gönderdiği yasaya göre yaşayacaklarına, Tanrı'nın bütün emirlerine, ilkelerine ve kurallarına uyacaklarına dair yemin etmişler, bu ilke ve kurallara uymayacak olanları da lanetlemişlerdir⁹⁹. Onu takip eden Peygamber Nehemya da M.Ö.445'te Kudüs'ün duvarlarını yeniden kurduracak ve Süleyman Peygamber dönemindekine benzer bir merkezi otorite kurmaya çalışacaktır.¹⁰⁰ İşte bütün bu çalışmaların sonucu olarak İbranicilik inancı, artık diğer milletlere kapalı Yahudi inancı haline gelmiştir.¹⁰¹

Kudüs ve çevresini etkileyen bir sonraki önemli olaylardan biri Makedon İmparatoru İskender'in meşhur Doğu seferine çıkmasıdır.

ğ. Helenistik Dönem

Batıda giderek güçlenen Makedon Devleti tarihler M.Ö.334'ü gösterdiğinde, İmparator İskender komutasında Doğunun en büyük hâkimi Persler üzerine meşhur Doğu seferini düzenledi. Pers İmparatoru III. Darius bu savaşta başarısız oldu ve Tyre ve Gaza dışında Suriye'deki birçok şehir İskender tarafından ele geçirildi.¹⁰² Buradan Mısır üzerine giden Makedon orduları Mısır'ı da hâkimiyeti altına aldı. Mısır'ın ele geçirilişinin ardından M.Ö 332'de dönemin Yahudi halk temsilcisi¹⁰³, bu batılı fatihe boyun eğmek zorunda kaldı ve güney sahili boyunca ordularının ilerleyişine izin verdi.¹⁰⁴ Böylece Kudüs Yunan egemenliği altına girdi ve Yahudiliğin Helenistik

⁹⁵ Ezra da Musa şeriatının otoritesini yeniden tesis ederek Kudüs'ü Yahudiliğin dini merkezi yapmıştır. Kitabı Mukaddes'in bir bölümünün yazarı olmak dışında Pers hâkimiyetinde olan Batı Fırat nehri bölgesinin güçlü ve muazzam valilerinden birisidir. Bkz. Lester L. Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, t&t clark, s.4

⁹⁶ Kurt, s.454

⁹⁷ Kitab-ı Mukaddes, Ezra 7: 10.

⁹⁸ Güngör, s.64

⁹⁹ Kitab-ı Mukaddes, Ezra 10: 11

¹⁰⁰ Balcı ve İnce, s.20

¹⁰¹ Francine Kaufmann - Josy Eisenbergi, (Çev: Prof. Dr. Mehmet Aydın) *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik*, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/770/9794.pdf>, (09.04.2015), s.279

¹⁰² Lester L. Grabbe, *An Introduction To Second Temple Judaism History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah*, The Maccabees, Hillel and Jesus, t&t clark publishing, 2010, s.5

¹⁰³ Makedon tarihçilerinin aktardıklarına göre; Hahambaşı İskender'in önünde secde etti ancak bu bilginin daha çok bir efsane olduğu kabul edilmektedir.

¹⁰⁴ Grabbe, s.6

dönemi başlamış oldu. MÖ II. Yüzyıldan itibaren Yahudi dini ve kültürü üzerindeki Yunan etkisi, İslamiyet'in doğacağı 7.yüzyıla kadar devam etti.

Büyük İskender'in M.Ö 323 tarihinde ölümünün ardından Makedon Devleti parçalanmış, imparatorluğun toprakları İskender'in generalleri arasında paylaşılmıştır. Filistin ve Mısır, ilk olarak General Batlamyus'un hâkimiyetine girmiş,¹⁰⁵ daha sonra M.Ö 198'den itibaren Selevkiler (Selevkoslar) şehre hâkim olmuşlardır. Helen krallar, özellikle III. Antiokhos Yahudilere karşı oldukça müşfik ve cömert davranmış dahası Yahudilerin inançlarına ve Süleyman Mabedine karşı büyük bir saygı göstermiştir.¹⁰⁶ Ancak IV. Antiokhos Epiphanes'in, Selevkos¹⁰⁷ kralı (M.Ö. 175) olması, Yahudilerin yaşamını derinden sarsmıştı. Yahudilerden nefret eden, Yahudi din ve geleneklerini yok etmek için elinden gelen her şeyi yapan IV. Antiokhos Epiphanes, Helenistik kültürü, Yahudi dini hayatında baskın hale getirmeye çalışmıştır.¹⁰⁸ Kral Antiokhos'un şehirde gerçekleştirdiği diğer faaliyetler şunlardı; Surları yıktı ve kaleleri yerle bir etti.Düşman saldırılarına karşı Yunan askerlerini getirdi ve yeni bir kale inşa ettirdi.Yahudileri zorla Helenleştirmeye çalıştı.Yahudilere adetlerini terk edip Yunan geleneklerini benimsemeleri konusunda baskı yaptı.Yahudi ayinlerini engellemeye çalışıp, sünneti yasakladı.İlahları Yahuda yerine onların Tanrısı Zeus'a tapmalarını istedi ve Kudüs şehrine putperest bir kâhin atadı.¹⁰⁹

Özellikle kralın, Süleyman Mabedine, pagan tanrıları olan Zeus ve Jüpiter'in heykelini koymasına da bardağı taşıran son damla oldu. Nihayet, Kral IV. Antiokhos'un baskıcı tutumu, Yahudi halkı arasında bir muhalefet doğurdu ve bu da; M.Ö 168 yılında Makkabi isyanı olarak bilinen ayaklanmanın çıkmasına neden oldu.¹¹⁰

h. Makkabi Ayaklanması (M.Ö 168)

Rahib sınıfına mensup olan Hasmon ailesinden Mattathias ve daha sonra onun oğlu Makkabi, Yahuda öncülüğünde, Yahudi isyanını başlattı. İsyanın ateşlenmesinin ardından Kudüs'e girip Helenistik öğelerle doldurulmuş olan Tapınağı temizlediler.¹¹¹ Yahudi tarihindeki önemli olaylardan biri olarak nitelendirilen bu isyanın Yahudi halkı nezdinde başarısı o günden bugüne hala Hanuka¹¹² bayramı olarak kutlanmaktadır. Ayaklanmanın başarısının yanısıra isyan Yahudiler için büyük can ve mal kaybına

¹⁰⁵ Kızıloğlu, s.40

¹⁰⁶ Güngör, s.66

¹⁰⁷ Makedonya İmparatorluğu parçalandıktan sonra ortaya çıkan dört Helenistik imparatorluktan biridir.

¹⁰⁸ Güngör, s.66

¹⁰⁹ Basit ve Diğerleri, s.33

¹¹⁰ Basit ve diğerleri, s.33

¹¹¹ Ruth Ben-Haim, **İsrail Hakkında Gerçekler**, Keter Pres, Kudüs, 2008, s.15

¹¹² İbranice bir sözcük olan "Hanuka"nın, "ithaf etme, tahsis etme" anlamlarına geldiği bildirilmektedir. Yahudilerin IV. Antiokhos Epiphanes'e karşı başlattıkları mücadelenin zaferle neticelenmesi ve Süleyman Mabedi'nin bu zaferin akabinde gerekli şekilde paganizm unsurlarından temizlenmesiyle Mabedi'nin yeniden ibadete açılmasını kutlamak amacıyla ortaya çıkan ve Kislev ayınının 25. günü başlayıp sekiz gün boyunca kutlanan bayrama denilmektedir. Bkz. Güngör, s. 68

neden oldu ve Kudüs halkı kendi ülkelerini terk etmek zorunda kaldılar. Makkabi isyanın ardından elde edilen bulgulara göre Suriye’de yaşayan Yahudilerin sayısı bir milyonun üstünde Filistin de yaşayanlar ise yaklaşık üç milyon civarında idi.¹¹³ Makkabi isyanı, Kudüs’ün yerlilerini etkilediği kadar, Yunanlı halkın üzerinde de etkili olmuştur. Öyle ki Yunanlılar isyanı satırlara dökme gereği duymuşlardır. Bugün, Kudüs müzesinin daimi eserlerinden olan Yunanca yazılmış ¹¹⁴ bir tablet Makkabi isyanı anlatmaktadır. Hannah M.Pamuk ve Micheal Wöurle tarafından yayımlanan bazı parçaları kırılmış olan yazıt yaklaşık üç feet¹¹⁵ yüksekliğinde ve 23 satırı net bir biçimde okunacak durumdadır¹¹⁶.

İsyanın başarıyla sonuçlanmasının ardından, Yahudiler Kudüs’te bağımsız bir idare kurdular. Zaferin ardından egemenlik yüz sene kadar Haşmonay ailesinin elinde kalmıştır. Yahudiler, bu zaman zarfında ibadetlerine kesintisiz bir şekilde devam etmiş ve Kudüs’te çeşitli mimari çalışmalarda bulunmuştur.¹¹⁷ Haşmonay devleti oldukça istikrarlı bir genişleme politikası güderek, neredeyse Hz. Davut döneminin Birleşik İsrail Krallığı’nın elinde bulundurduğu topraklara hükmetmeyi başarmıştır.¹¹⁸ Fakat Kudüs ve çevresini saran bu barış dönemi fazla uzun sürmedi. Zamanında Roma devleti için bir tehdit olan Selevkos hanedanlığına karşı Yahudilerin verdiği mücadele takdirle karşılanmışken, Yahudilerin giderek güçlenmesi, Roma Devleti tarafından yeni bir tehdit sinyali olarak algılanmıştır.¹¹⁹ Bunun üzerine Roma, Kudüs Haşmonay ailesinin elinden almak üzere harekete geçti.

1. Roma Hâkimiyetinde Kudüs

M.Ö 1. yy’ da¹²⁰ İstikrarlı bir şekilde yürüttükleri politika sayesinde gittikçe büyüyen yeni bir güç Kudüs’ün Haşmonay ailesi egemenliği altında bir süredir yaşadığı nizami yaşama son verecekti. M.Ö.64’te Romalı komutan Pompei, Şam üzerine yürüdü ve Suriye yeniden Roma eyaleti oldu¹²¹. Suriye bölgesinin fethinden sonra Pompei, Akdeniz ve Fırat arasında uzanan muazzam toprakların düzenlenmesi işini ve yönetimini kendi eline aldı¹²². Romanın bu ilerleyişi kendi içinde istikrarsızlık yaşayan

¹¹³ Louis H. Feldman, **The Maccabean Revolt: The State of the Question**, Yeshiva University, [http://www.yutorah.org/togo/chanuka/articles/Chanuka To-Go - 5772 Dr Feldman.pdf](http://www.yutorah.org/togo/chanuka/articles/Chanuka%20To-Go%20-%20Dr%20Feldman.pdf), (17.07.2015) s.16

¹¹⁴ Feldman, s.10

¹¹⁵ İngiliz birim sisteminde bir uzunluk ölçüsü birimidir. 30,48 cm uzunluktadır.

¹¹⁶ Feldman, s.10

¹¹⁷ Güngör, s.68

¹¹⁸ Balcı ve İnce, s.21

¹¹⁹ Johnson, s.109

¹²⁰ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö.27 – M.S.192)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.49

¹²¹ William Douglas Morrison, **The Jews Under Roman Rule**, T.Fisher Unwin Paternoster Square, London Pulshing, London, s.34

¹²² Morisson, s.34

Kudüs merkezli,¹²³ Haşmonay Krallığı'nın sonunun geldiğinin habercisiydi. Zira Haşmonay Krallığı'nın varlığı Roma tarafından tehdit olarak algılanıyordu¹²⁴. Aynı zamanda, Kudüs konumu itibariyle Helenistik Doğuda dengeyi sağlayabilmek adına önemli bir merkezdi¹²⁵.

İlk olarak Romalı General Yahuda bölgesinde neler olduğunu anlayabilmek için bölgeye bir teğmen gönderdi. Bölgenin o zaman ki hâkimi olan Haşmonay ailesi içindeki taht mücadelesini fırsat bilip, M.Ö. 63 ' te şehri teslim alan Pompei¹²⁶ Kudüs'ü Roma topraklarına dâhil etmesinin ardından tapınağın rahiplerini ve burada yaşayan binlerce Yahudi'yi öldürdü¹²⁷. Şehir surlarını, kalelerini yıktı şehri Roma yönetimine bağladı. Haşmonay ailesiyle genişleyen Yahuda toprakları, Roma hâkimiyetiyle yeniden küçük bir ulus arazisine dönüşmüştü.¹²⁸ Yahudilerin tek tesellileri ise Pompey'in buradan ayrılmadan önce kendine bağlı yerel bir idareci olan Antipater'i bırakması olmuştu.¹²⁹ M.Ö. 37 yılında, Antipater'in ardından oğlu Herod, İmparator Sezar tarafından Roma imparatorluğuna bağlı müttefik bir Yahuda kralı olarak görevlendirildi¹³⁰.

Herod, krallığının ilk yıllarında bölgede ki varlığını sağlamlaştırmak için büyük çaba gösterdi. Bunun için ilk olarak Haşmonay ailesinden kalan üyeleri öldürüp yine aynı aileye mensup prenses Mariamme ile evlendi.¹³¹ Böylece, kendine muhalif olabilecek güçlere karşı hem destekçilerini hem de bizzat kendilerini ortadan kaldırıyordu. M.Ö 37'den M.Ö 4' e kadar Kudüs'te hüküm süren Herod bir takım psikolojik sorunlarına rağmen cesur bir kumandan, iyi bir asker ve yetenekli bir yönetici olarak görev yapmıştır¹³². Genç bir komutan olan Herod üstün bir siyasi yönetim kabiliyetine sahipti. Yerel hükümdarlar ile Roma İmparatorluğu yönetimi arasında nasıl bir politika uygulaması gerektiğini gayet iyi biliyordu.¹³³ Öyle ki, hem Yahudiler hem de bölgede yaşayan paganlar ile özellikle Jül Sezar'ın sağ kolu olan Markus Antonius ile dostluk kurup,¹³⁴ merkez imparatorluğa bağlılığını iktidarı boyunca devam ettirdi. Zira bu bağlılık kendini gündelik hayattan sanata, mimariye kadar her alanda göstermiştir.¹³⁵ Herod'un muazzam inşaat programı ile Kudüs başta olmak üzere

¹²³ Samuele Rocca, *The Late Roman Republic and Hasmonean Judaea*, Athenaeum, http://www.academia.edu/11319027/The_Late_Roman_Republic_and_Hasmonean_Judaea, (22.08.2015) s.71,

¹²⁴ Rocca, s.71

¹²⁵ Rocca, s.76

¹²⁶ Oktay Akşit, s.49

¹²⁷ Grabbe, s.20

¹²⁸ Grabbe, s.21

¹²⁹ Akşit, s. 49

¹³⁰ Hart, s. 10

¹³¹ Mark Alan Chancay and Adam Lowry Porter, *The Archaeology of Roman Palestine*, Published by: The American Schools of Oriental Research, Near Eastern Archaeology, vol: 64,4, 2001, s.167, ss.(164-203)

¹³² Güngör, s.69

¹³³ Goldhill, s.65

¹³⁴ Goldhill, s.65

¹³⁵ Balcı ve İnce, s.22

Samarya ve Judea gibi Filistin coğrafyasının önemli şehirlerinin çehresi değişti.¹³⁶ Ayrıca isyanlar, saldırılarla yakılan yıkılan surların, kalelerin, yeniden inşa edilmesi ve krallığının dış tehlikelere karşı güçlendirilmesi gerekiyordu. Herod bu sebeple eski kaleleri tahkim ettirip, Eriha ve Kudüs'te Haşmonaylardan kalma sarayları yenilemiştir.¹³⁷ Bütün bu imar faaliyetlerinin yanı sıra Herod zamanında, Orta Doğunun en önemli kentlerinden biri olan Kudüs, bilim merkezi haline gelmiş ve burada birçok öğrenci yetişmiştir. Buna paralel olarak, neredeyse yüzyıllardır istilaların merkezi olan şehrin nüfusu 120 binlere ulaşmıştır¹³⁸.

Filistin coğrafyasını o zaman dek alışılmışın dışında bir görüntüye kavuşturmasının yanı sıra Herod'u Kudüs tarihi için önemli öğelerden bir tanesi yapan kuşkusuz Süleyman Mabedini restore ettirmesiydi. Hukuki, yönetim ve mimari açıdan değişen Kudüs'ün yeniden yapılandırılması için tapınağın inşa edilmesi ayrı bir önem taşıyordu¹³⁹. Yahudi tarihçisi Josephus, M.S 70 yılında tapınağa ilişkin en ayrıntılı bilgileri vermiştir. Ona göre Herod'u bunu yapmaya iten güdü 'kendi sonsuz hatırlanışını sağlamak için yeterli büyüklükte bir yapı ortaya koymak istemesiydi'.

Herod, İkinci Mabed'i yeniden yapmaya, krallığının 18. yılında, M.Ö. 20/19 yıllarında başlamıştır.¹⁴⁰ Mabedin inşası tamamlandığında ise antik dünyanın bilinen en görkemli kutsal abidesi¹⁴¹ Kudüs topraklarında vücut bulmuştur.

Mabedin bu denli büyümesi tapınak merkezli Yahudiliğin yeniden canlanmasına neden oldu. İhtişamlı mabet artık yoğun hacı ziyaretlerinin¹⁴² merkeziydi. Dolayısıyla malum ziyaretler Kudüs'te ekonominin canlanmasını da sağlıyordu.

İktidarı boyunca mimari başarılarına rağmen Yahudilerce acımasız bir yönetici¹⁴³ olarak bilinen Herod, yaşamının son günlerinde bir Mesih ile ilgili bir bilgi almıştı. Yıldız bilimciler tarafından tahtının elinden alacağına inandırılan Herod, bu sebeple, o sene, Beytüllahim de doğan tüm erkek çocuklarının öldürülmesi emrini vermişti.

i. Hz. İsa Devrinde Kudüs

Kuran-ı Kerim'de adı geçen ve İsrail oğullarına gönderilen peygamberlerden bir tanesi olan Hz. İsa bilinenin aksine miladi yıldan dört beş sene kadar önce doğmuştur.

¹³⁶ Chancay and Porter, s.165

¹³⁷ Chancay and Porter, s.168

¹³⁸ Güngör, s.69

¹³⁹ Babadan oğula geçen sistem artık bizzat kral tarafından atanan bir yapıya dönüşmüş, Sannhedrin geleneksel yapısının sekteye uğramış ve Tapınağın Yüksek din adamlarının konumu sınırlandırılmıştı. Goldhill, s.66

¹⁴⁰ Güngör, s.70

¹⁴¹ Magnes, s.151

¹⁴² Balcı ve İnce, s.22

¹⁴³ Basit ve Diğerleri, s. 34

İncillerde yer alan bilgilere göre İsa, Meryem tarafından dünyaya getirilmiştir. Bu durum Kitab-ı Mukaddeste şu şekilde zikredilir:

*"İsa Mesih'in doğumu şöyle oldu: Annesi Meryem, Yusuf'la nişanlıydı. Ama birlikte olmalarından önce Meryem'in Kutsal Ruh 'tan gebe olduğu anlaşıldı'"*¹⁴⁴.

*"Yakup Meryem'in kocası Yusuf'un babasıydı. Meryem'den Mesih diye tanınan İsa doğdu"*¹⁴⁵.

Zamanın Kudüs kralı Herod, yaşamının son yıllarında henüz Hz. İsa dünyaya gelmeden, bir mesih ile ilgili haberler almıştı. İnanışa göre krallığın elinden alınmasından korkan Herod, o sene dünyaya gelen tüm erkek çocuklarının öldürülmesi emrini verdi. Alınan vahşi önleme rağmen, Hz. İsa, Herod'un iktidarı sırasında, Beytüllahim¹⁴⁶, de dünyaya geldi¹⁴⁷. Kralın acımasızca uyguladığı vahşetten haberdar olan Hz. Meryem, oğlu ile birlikte Mısır'a kaçırılmıştı¹⁴⁸. Hz. İsa'nın Kudüs'ten ayrı olduğu zaman zarfında, Büyük Herod öldü. Onun iktidarının sona ermesinden sonra, bir takım gelişmeler sonucu Kudüs'ün vasal Krallığı da sona ermişti. Bu dönemde, Yahuda ve Samiriye'yi içine alan bölge Roma valilerince idare edilmeye başlamış¹⁴⁹, ve fakat yeni yönetim şekli, Yahudiler tarafından hiç hoş karşılanmamıştı. Dolayısıyla Yahudiler Roma yönetimine, boyun eğmek zorunda olsalar da, Roma egemenliğini hazmedemez durumdaydılar¹⁵⁰. Beklenen Mesih'in de onları Roma esaretinden kurtaracağına inanıyorlardı.

İncil'e göre Hz. İsa Kudüs'e ve tapınak dağına yaşamı sona ermeden önce ki Pazar şehrin doğusunda ki Altın kapıdan geçerek geldi. Hz. İsa, gerçekleştirdiği birçok mucizeyle kendine taraftar bulmuş ve halkı, kendisinin beklenen Mesih olduğu fikrine inandırmıştır. Kudüs'e gelişinin ardında da, Hz. İsa birkaç gün içerisinde Tapınağın avlusunu tacirlerden ve para değiş tokuşu yapanlardan temizledi ve din adamlarıyla tartışmalara başladı¹⁵¹. Hz. İsa'nın peygamberliğinin halk tarafından desteklenmesi, Mabet'in etrafındaki din adamı zümresini rahatsız etmeye başlamıştı¹⁵². Zira yeni Peygamber, Kudüs'teki iktidarı, gücü elinde tutan, din adamları ve elit tabaka tarafından, iyi giden düzeni yıkmaya çalışan ve Roma ile olan hassas politik ilişkileri tehdit eden ¹⁵³ biri olarak görülüyordu. Öğretileriyle halk tarafından desteklenen ve

¹⁴⁴ Matta, 1: 18

¹⁴⁵ Matta, 1: 16

¹⁴⁶ Kudüs'ün 56 mil güneyinde bir köy.

¹⁴⁷ Jodi Magnes, s.10

¹⁴⁸ Matta, 2;13 / Yıldızbilimciler yola çıktıktan sonra rab'bin bir meleği Yusuf'a rüyada göründü. Ona, "kalk!" dedi. "çocuğu ve annesini al ve Mısır'a kaç. Ben sana haber verinceye dek orada kal. Çünkü hiroses (Herod) çocuğu öldürmek amacıyla onu arayacak."

¹⁴⁹ Bekir Zakir Çoban, *Bir Yahudi Olarak Hz. İsa*, D.E.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi Sayı: XXV, İzmir 2007, s.45 (ss.43-58)

¹⁵⁰ Çoban, s.45

¹⁵¹ Matta, 21: 12-13; Markos, 11: 5-19; Luka, 19: 45-48; Yuhanna, 2: 13-22.

¹⁵² Karşı, s.68

¹⁵³ Karşı, s.68

gittikçe güçlenen Hz. İsa, Elit tabaka tarafından, en son çare olarak, o zamanın Roma valisi Pilatus' a şikâyet edildi.

Pilatus, Yahudilerin baskısı karşısında onun çarmıha gerilerek idam edilmesini onayladı¹⁵⁴. Bunun üzerine Yahudiler İsa'yı Golgota denilen yere götürerek çarmıha gerdiler¹⁵⁵.

İslam inancına göre ise; Hz İsa çarmıha gerilmemiş ve Yahudiler tarafından öldürülmemiştir¹⁵⁶.

Hz. İsa'nın Kudüs hayatı yeryüzü hayatının son üç günüyle kesişir. Bu üç günde yaşananlar daha sonra Hristiyanlığı kabul eden kitleler tarafından, onun anısına kilise ve mabetlere dönüşecek hac kabileleri yüzyıllar boyu onun son nefesini verdiği şehri mukaddes kabul edeceklerdi.

Ortaçağ boyunca da birçok Hristiyan'ın Kudüs'ü ziyaret etmelerinin en önemli sebeplerinden bir tanesi İsa'nın Kudüs boyunca çarmıha taşıdığı yolun izini sürme arzusudur. Hristiyanların "Via Dolorosa" diye adlandırdıkları, acılar yolu, onların Kudüs'te ki en önemli mekânlardan bir tanesini temsil eder. 'Hz. İsa'nın vefatından yüzyıllar sonra, İseviler tarafından varlığı kabul edilen acılar yolunun, inanışa göre, 14 tane durak noktası vardı.¹⁵⁷ Bu durakların her bir noktası, inanlar tarafından efsanevi olaylarla süslenmiştir.¹⁵⁸ Via Dolarosa bugün bile Hristiyanlarca hac mekânı olarak ziyaret edilmektedir ve Hristiyanlar yol boyunca peygamberlerinin acısını manen yaşamayı ummaktadırlar.¹⁵⁹ Hristiyanların Peygamberlerinin buradaki son günlerini ve sözde çarmıha gerilişini bu derece efsaneleştirmeleri, muhtemelen politik sebepler nedeniyle gelişmiş ve onların burada ki varlığını dinle temellendirmek istemelerinden kaynaklanmıştır. Oldukça başarılı olan bu politikaları sayesinde özellikle Bizans hâkimiyetiyle birlikte Kudüs ikinci bir semavi dine mukaddes bir mekân olmuştur.

j. Bar Kobha İsyanı:

Herod'un ölümünden sonra Yahudilerin, ülke yönetiminde söz sahibi olan Romalı valilere olan hoşnutsuzluğu artıyordu. Her biri yeni kurallar koymak suretiyle

¹⁵⁴ Ömer Faruk Harman, *İsa*, Diyanet İslam Ansiklopedisi C.22, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.468, (ss. 465-472)

¹⁵⁵ Matta, 27/50; Markos, 15/37; Luka, 23/46; Yuhanna 19/30

¹⁵⁶ "Ve 'Allah elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük' demeleri yüzünden (onları lânetledik). Hâlbuki onu ne öldürdüler, ne de astılar; fakat (öldürdükleri) onlara İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık içindedirler; bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmediler." Bkz. Kur'an, 4, Nisa Suresi, Ayet 157

¹⁵⁷ Fatma Tunç Yaşar ve Diğerleri, *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*, İHH Araştırma Yayınları, İstanbul 2010, s.38

¹⁵⁸ Via Dolorosa'nın dördüncü durağı Hz. İsa'nın annesi, Hz. Meryem'i gördüğü sokaktır. 100 metre sonra 6. Durak Hz. İsa'nın suratı Veronica adlı bir kadın tarafından kırbaçlanmıştır. Veronica'nın hikâyesi İsa'nın vefatından 700 sene sonra yazılmıştır.

¹⁵⁹ Tunç Yaşar ve Diğerleri, s.38

Yahudilerin dini yaşamını engellemeye çalışıyorlardı. Malum gidişatın büyük bir isyan çıkarması kaçınılmaz olmuştu. İsyandan önceki son Roma valisi Gessius Florus'un Yahudi olmayanların girmesinin yasak olduğu Süleyman Mabedine girip hazineden para alması¹⁶⁰ bardağı taşıran son damla oldu ve Kudüs'te tarihinin en büyük isyanlarından biri vuku buldu. Bağnaz Yahudi liderlerinin, Kudüs'te M.S. 66 yılında sebep oldukları ayaklanma¹⁶¹ Romalı komutan Titus tarafından bastırıldı. M.S. 70 yılında, İmparator Vespasianus zamanında Roma veliht prensi Titus Kudüs'ü tahrip ederek bütün zenginliklerini yağmaladı. Kudüs şehrini yakıp yıkmak suretiyle isyancı Yahudilerin elinden aldı. Titus, Süleyman Mabedinin de batı duvarındaki bir bölüm ve üç kule hariç duvarlarını yıktırmıştır¹⁶². İsyancılara karşı oldukça sert tedbirler alan general, pek çoğunu hapse atmış, öldürtülmüş ya da köle durumuna getirmiştir¹⁶³. Bu dönemde diaspora Yahudileri de aşagılanmıştır.

M.S. 66-70 yıllarını kapsayan Kudüs Yahudi isyanı ilk sonuçları itibariyle çok sayıda Yahudi'nin ölümüne sebep olmuştur. Fakat bir diğer taraftan, Yahudiler arasında dinî ve kültürel bilincin yeniden canlandırılmasında rol oynamıştır.

M.S 117'de Roma imparatoru olan Hadrian'ın saltanatı, mütemadiyen asi tavırlar sergileyen Yahudiler için yeni felaketleri peşinden getirdi. M.S. 130 yılında Kudüs'e gelen İmparator, harap şehri onartarak Kudüs'e Yunanlıları iskân etti, Yahudilerin burada yaşamasını yasakladı ve şehri Roma kolonisi yaparak Aelia Capitolina adını vermek istedi.¹⁶⁴ Fakat yaşanan gelişmelerden son derece rahatsızlık duyan Yahudiler, Roma'ya karşı ikinci bir Yahudi isyanını başlattı. M.S 132 yılında ayaklanmanın lideri Bar Kobha tarafından yönlendirilen¹⁶⁵ Yahudiler, girişilen isyanın sonucunda üç yıl boyunca Kudüs'ün bağımsızlığını yeniden kazandılar.

Bar Kobha isyanının nispeten başarılı olması üzerine İmparator, Kudüs'e yeniden geldi. Hadrian ve Roma ordularının girişile, şehir yerle bir edilip Yahudiler mağlup edildi, binlercesi esir olarak satıldı.¹⁶⁶ Tapınak, artık, tamamen yok edilmişti. Dahası, Yahudilerin Kudüs'te yaşamaları hatta yakınlarında ki şehirlere bile iskân edilmeleri yasaklandı¹⁶⁷.

M.S.135'te bastırılan ayaklanmadan sonra, Alia Capitolina¹⁶⁸ fikrini yeniden yürürlüğe koyan İmparator, şehri yeniden onarttı. Kudüs'ün günümüzde ki mevcut planı

¹⁶⁰ Güngör, s.79

¹⁶¹ Halil Erdemir ve Hatice P. Erdemir, *Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler*, History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / 2010, <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512cb8e3.pdf>, (09.08.2015) s.125

¹⁶² Erdemir ve Erdemir, s.125

¹⁶³ Erdemir ve Erdemir, s.125

¹⁶⁴ Akşit, s.202

¹⁶⁵ Goldhill, s.85

¹⁶⁶ Akşit, s.204

¹⁶⁷ Basit ve Diğerleri, s.37

¹⁶⁸ Kudüs'ün harabeleri üzerine yeni bir putperest şehir kurmak amacıyla, yıkılan mabedin yerine Jüpiter Capitolina'ya ithafen bir tapınak, ardından Merkad-i İsa Kilisesi'nin inşa edileceği yere de Afrodit Mabedini yaptırmıştır.

da¹⁶⁹ bu düzenlemeden sonra şekillenmeye başlamıştır. Yahuda olarak adlandırılan coğrafya da bu tarihten itibaren Filistin bölgesi olarak anılmaya başlanmıştır.

k. Bizans Hâkimiyetinde Kudüs

Hız. İsa'nın vefatından sonra, havarilerinin yaymaya başladığı Hristiyanlık, dönemin en büyük gücü Roma¹⁷⁰ imparatorluğunu etkisi altına almaya başlamıştı. Hristiyanlığın halk arasında hızla yayılıyor olması koyu pagan olan yönetim ile halk arasında sorunlara neden oluyordu¹⁷¹. Roma İmparatorluğunun 4. asırda geçirmiş olduğu bu kültür ve din krizi kendi tarihinin en önemli hadiselerinden bir tanesini teşkil edip, Hristiyanlık tarihinin akışını değiştirecekti. İmparatorluğun Doğu kısmını yöneten Büyük Kostantinus (306 -337), bu yeni dinin gücünü fark ederek kendi varlığını sağlam temellere oturtmak için Doğunun bir diğer imparatoru Licinius ile bir anlaşmaya vardı ve İ.S. 313 yılında Milano Fermanı¹⁷² yayınladı. Fermana göre;

*“Bugünden itibaren her kim Hristiyan dinine sülük etmek isterse, hiçbir surette rahatsız ve tedirgin edilmeksizin, bu dini serbestçe ve samimî olarak tercih etsin. Bu hususu zatı devletlerine (yani Nikomedia (İznik) valisine) en açık şekilde bildirmek istedik, Hristiyanlara, kültürlerini icra eylemek hususunda, tam ve mutlak bir hürriyet bahşetmiş olduğumuzdan bihaber olmayasınız. Ve mademki bu hürriyeti Hristiyanlara bahşettik, zamanımızın sulh ve asayiş için, diğer dinlerin mensuplarına dahi, kendi âdet ve itikatlarına göre, hareket etmek ve istedikleri ilâhlara tapmak hususunda bu hürriyetten istifade etmek tam ve mutlak hakkını bahşetmiş olduğumuzu zatı devletleri takdir buyururlar. Hiçbir kimsenin haysiyet ve itikadını rencide etmek istemediğimizden dolayı bu suretle karar verdik. Aynı emirnamede Hristiyanlara, evvelce müsadere edilmiş olan hususî ev ve kiliselerinin, hiçbir tazminat talep olunmaksızın ve hiçbir müşkülât gösterilmeksizin, iade olunmasını emrediyordu.”*¹⁷³

Bu emirname gereğince Hristiyanlar ve diğer bütün dinlerin mensupları kendilerine uygun buldukları herhangi bir mezhebi tercih etmek için tam ve mutlak bir serbesti kazanıyorlardı; bunlara karşı alınmış olan bütün tedbirler kaldırılıyordu.

Fermanının kabul edilişi Hristiyanlığın beşiği ve ilk havari vaazının verildiği Kudüs tarihi, mimarisi ve sosyal hayatı açısından devrim niteliği taşımaktadır.

¹⁶⁹ Chancey and Porter, s.189

¹⁷⁰ Roma İmparatorluğu bu dönemde tarihinin en büyük karışıklıklarından bir tanesini yaşıyordu. Bu dönemde İmparatorluk dörte ayrılmış ve dördü de birbiriyle savaş halindeydi.

¹⁷¹ Roma İmparatorluğunun 4. asırda geçirmiş olduğu kültür ve din krizi cihan tarihinin en mühim hadiselerinden biridir.

¹⁷² Vesikanın bizzat metni bize kadar gelmemiştir. Fakat bu metin Licinius'un Britinya valisine (praeses) yollanmış olduğu lâtince yazılmış bir irade şeklinde Hristiyan muharriri Laktantius'un eserinde mahfuz kalmıştır. Lâtince orijinalin grekçe bir tercümesini Evseb «Kilise Tarihi» ne ithal etmiştir. Bkz. Vasiliyev, a.g.e., s.62

¹⁷³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (Çev: Arif Müfit Mansel) Maarif Matbaası, Ankara 1943, s.62

Yayınlanan fermanın ardından 325'te toplanan İznik Konsili ile ise, Hıristiyanlık hukuksal açıdan paganlığın üzerinde tutulmadıysa da kesin olarak paganlığın yerini alabilecek ayrıcalıklı bir din haline getirilmiştir.¹⁷⁴ Konsilde alınan kararlardan Kudüs'ü ilgilendiren husus ise Konstantin'in annesi Helena'nın imparatorluk topraklarındaki Hristiyanlara ait kutsal mekânları tespit edip, ihtiyaca göre yeniden onartma isteğiydi. Helena'nın rivayet ettiği Filistin'de Hz. İsa'ya ait hakiki haçın bulunduğunu inancı İmparatorluğu Kudüs'e yöneltti¹⁷⁵. İmparatoriçenin isteği ve inancı doğrultusunda devlet öncelikli olarak, Kudüs'te, İsa'nın gömülmüş olduğu mahallin üzerine Kutsal Kabir Kilisesini inşa ettirdi. Kudüs'teki bütün putperest tapınakları yıktırıp¹⁷⁶ Zeytin dağının üzerinde imparator Miraç kilisesini bina ettirdikten¹⁷⁷ sonra, en nihayet, Hz. İsa'nın dünyaya geldiği Beytüllahim'deki Doğu Kilisesini vücuda getirtmiştir.¹⁷⁸

İnşa ettirilen kiliseler için de ise manevi açıdan değeri en fazla olanı, hiç kuşkusuz Kutsal Kabir (Kıyamet) Kilisesi idi. Öyle ki Kilisenin inşasından yüzyıllar sonra bile dünyanın dört bir yanındaki Hristiyanlar, burayı hac merkezi olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca Hristiyanların buradaki gözde kilisesi olması sebebiyle, bu kiliseler tarih boyunca düşman devlet ve hükümdar tarafından yağmaya uğrayıp, tahrip edilmiştir.

Kiliselerin inşası ile birlikte İmparator, hacıların barınma gibi bir takım ihtiyaçlarını karşılanması hususunda bazı önlemler aldı. Hristiyan hacılara sağlanan olanaklar sayesinde bu tarihten itibaren sayıları giderek artan hac kabileleri Ortaçağ boyunca Kudüs'ü ziyaret etmiştir¹⁷⁹. Konstantin dönemi politikaları ve imar faaliyetleri sonucunda ileri ki yüzyıllarda Kudüs, Roma ve İstanbul'dan sonra Hristiyanlığın Mekke, Medine'den sonra üçüncü önemli şehri oldu.

5. yy'in ortalarında Bizans imparatoru II. Theodosius'un (408-450) eşi İmparatoriçe Eudocia Kudüs'e yerleşti. Onun ikamet etmek için burayı tercih etmesi üzerine Kudüs'e yerleşmek moda oldu. İmparatoriçe şehre geldikten sonra kendini hayır işlerine adanarak şehirde birçok kilise inşa ettirdi.¹⁸⁰ Bunlardan en önemlileri, Şam kapısı dışında taşlanarak şehit edildiğine inanılan St. Stephan'ın anısına bina edilen St. Stephan Kilisesi ve Siloam Havuzu Bazilikası'dır.¹⁸¹ Ayrıca İmparatoriçenin şehirde gerçekleştirdiği bir diğer faaliyet, Titus zamanında yıkılan eski güney duvarlarını, Bizans mimari anlayışına uygun olarak onartmasıydı.¹⁸² O dönemde Hz. İsa'ya ait olan relikler aşamalı olarak Kudüs'ten İstanbul'a gönderiliyordu. Eudocia, Kudüs'e

¹⁷⁴ Alparslan Yıldız, *Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cilt: 12, Sayı:2, 2003 Bursa, s.291,(ss. 257-296)

¹⁷⁵ Vasiliyev, a.g.e., s.64

¹⁷⁶ Türkan Ahmet, *Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi*, Milet ve Nihal C. 10, 2013,s.228, (ss.227-236), s.228

¹⁷⁷ Vasiliyev, s.65

¹⁷⁸ Hart, a.g.e., s.11

¹⁷⁹ Steven Runciman, *"The Pilgrimages to Palestine before 1095", A History of the Crusades, C.1, s.s. 68-78, s. 68*

¹⁸⁰ Muhittin Çeken, *Roma – Bizans Döneminde Kudüs (IV. – VIII. Yüzyıl)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Manisa, 2015 s.75

¹⁸¹ Çeken, s.75

¹⁸² Çeken, s.75

yerleştikten sonra, St. Luke tarafından çizildiği söylenen Hz. İsa'nın annesinin (Meryem) bir portresini İstanbul'a gönderdi.¹⁸³ Rivayete göre Kudüs'te bulunan en değerli relik bu portre idi.

II. Theodisus'un ölümünün ardından, Bizans tahtına Marcian (M.S. 450) geçti.¹⁸⁴ Yeni imparator, kiliseler arasındaki liderlik çekişmesinden ülkenin büyük zarara uğradığını fark ediyordu. İskenderiye Patrikhanesinin nüfuzunun giderek artması da imparatorluğu siyasi açıdan zedeliyordu. İmparator Marcian, ülkede dini ve siyasi birliği sağlamak amacıyla, Papa Leo'nun ısrarlı taleplerini de göz önüne alarak Kadıköy'de bir Ökumenlik konsili toplamaya¹⁸⁵ karar verdi. Kadıköy konsilinin kabulü, Kudüs tarihi açısından dini ve siyasî öneme sahiptir.¹⁸⁶ Konsil kararları imparatorluğun Batısını pek etkilemedi ancak Doğuda durum bunun tam tersiydi.¹⁸⁷ Bizans, monofisizme karşı muarız bir cephe almakla, ahalisinin büyük bir kısmı monofisit olan Doğu vilâyetlerini, bilhassa Suriye, Kudüs ve Mısır, kendinden uzaklaştırdı¹⁸⁸. Konsil kararlarının zorla kabul ettirilmeye çalışılması yüzünden Kudüs, İskenderiye, Mısır ve Antakya'da bazı karışıklıklar çıktı; bunlar, bir süre sonra isyan şeklini aldılar ancak sivil ve askerî otoritelerin yardımı ile oldukça kanlı bir surette bastırılabilirler.

Kudüs'te de durum diğer doğu vilâyetlerinde olduğu gibiydi. Kudüs Patriği Juvenal, Filistin topraklarına dahi giremeden başkente dönmek zorunda kaldı¹⁸⁹. Kudüs ruhanileri topladıkları bir sinodla¹⁹⁰ Juvenal'i aforoz ederek, kendilerine Theodosius adlı bir Piskoposunu patrik seçtiler.¹⁹¹ Ancak İmparator Marcian, bu gelişmeyi ülkedeki başka kiliselerinde örnek alabileceğinden korktuğu için Juvenal'i büyük bir askeri birlikle Kudüs'e gönderdi. Halk ile askeri birlikler arasında çok kanlı çatışmalardan sonra binlerce insanın hayatını kaybetmesinin ardından, Juvenal makamına oturabildi.¹⁹²

Devletin bu politikasını uzun yıllar devam ettirmesi, Doğunun Bizans hâkimiyetinden soğumasına sebebiyet verirken, Kudüs'ün üstünde başka bir devletin (İran – Sasani) daha kolay, nüfuzunun artmasını kolaylaştırıyordu.

¹⁸³ Emrullah Kaleli, *Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Haçlılar*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi C.7, S. 33, s.330

¹⁸⁴ Vasiliyev, s.470

¹⁸⁵ Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din – Devlet İlişkileri (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, Akademi Kitabevi, 1999, s.33

¹⁸⁶ Konsil kararları gereğince, Hz. İsa'nın hem insani hem de tanrısal özellikler bulunduğu kabul edilmekteydi. Bu fikrin kabulüyle Monofizitlik ve Nestorilik mahkûm edilmiş oluyordu. Georg Ostrogorsky (Çev : Fikret İşıltan), *Bizans Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2006, s.55

¹⁸⁷ Çelik, s. 36-37

¹⁸⁸ Vasiliyev, s.131

¹⁸⁹ Çelik, s.36

¹⁹⁰ Hristiyan kilisesi temsilcilerinin dini sorunları tartışıp görüşmek ve karara bağlamak üzere topladığı meclis.

¹⁹¹ Çelik, s.36

¹⁹² Çelik, s.36

Kudüs, henüz Titus zamanının tahribatının tesirlerinden kendini kurtaramamışken, 5. Asırda yaşanan isyanlar, ayaklanmalar sebebiyle, şehir kültür hayatında pek mühim bir rol oynayamadı. Fakat İlim – Kültür hayatının durgunlaştıran meseleler hac kabilelerinin Kudüs'e ziyaretini engelleyememişti.

Tarihler M.S 527'yi gösterdiğinde Bizans imparatorluğuna en müreffeh dönemlerinden bir tanesi yaşatan, Jüstinyen, devletin başına geçti.¹⁹³ Jüstinyen, Bizans tarihi açısından, Kudüs'te izini bırakmış imparatorlardan bir tanesidir. Justinyen dönemi bütün imparatorlukta olduğu gibi Kudüs'te de hararetle imar faaliyetinin yaşandığı bir dönemdi.

İmparator, Beytüllahim'de Doğu Kilisesi'ni, Kudüs'te de Nea Kilisesi'ni yaptırmıştı¹⁹⁴, ayrıca bugün hala ayakta olan Aya Sofya ve Sina Dağı'nın eteğinde St. Catrine manastırı dâhil olmak üzere pek çok kilise ve manastır onun zamanına inşa edilmiştir¹⁹⁵. Ancak Jüstinye'nin ölümü ile birlikte, Bizanslılar Akdeniz'in batı yarısının kontrolünü kaybetti¹⁹⁶. Bu durumla doğru orantılı olarak devlet hazinesi çöküp, imparatorluk sınırlarında ki topraklarda istilalar baş gösterdi. İmparatorluğun güç kaybetmesi ile Kudüs'te Bizans hâkimiyetine bir süreliğine ara verilecekti.

611 yılında Suriye'yi ele geçirmek için yola koyulan Sasanî orduları önce Antakya'yı daha sonra Şam'ı ele geçirdi.¹⁹⁷ Sasanîler Suriye'nin fethinden sonra Filistin üzerine gidip, 614 yılında Kudüs'ü kuşatmaya başladılar.¹⁹⁸ Kudüs yirmi gün direnebildi. Bu işgalin sonunda, binlerce Hristiyan'ı katleden Sasanîler, kiliseleri de yağmalayıp¹⁹⁹, şehrin kulelerini ve surlarını tahrip etti. Hazine ve esirler kutsal şehirden İran'a götürüldü hatta gönderilenler arasında Kudüs Patrik'i Zaharya dahi bulunuyordu.²⁰⁰ Büyük Konstantin tarafından inşa ettirilen "Kutsal Mezar Kilisesi" alevler içinde kaldı. Bunun Bizans'taki etkisi, özellikle kutsal emanetlerin en değerlisi olan Hz. İsa'nın gerilmiş olduğu haçın galiplerin eline düşüp Ktesiphon'a götürülmesi manevi açıdan onur kırıcı oldu²⁰¹. Bir mehaza²⁰² göre "bu gözü dönmüş düşmanlar adeta öfkeli hayvanların yahut tahrik edilmiş ejderlerin şiddetli saldırılarına benzer bir saldırı ile şehri istilâ etmişlerdi" Hristiyanlar dayanılmaz işkencelere katlanmak mecburiyetinde kaldılar yahut katledildiler.²⁰³

Filistin'in İranlılar tarafından bu yıkıcı fethi ve Kudüs'ün yağması bu şehrin tarihinde hassas bir an teşkil etmektedir. Öyle ki N. P. Kondakov bu konuda şöyle diyor:

¹⁹³ Ostrogorsky, s.64

¹⁹⁴ Balcı ve İnce, s. 24

¹⁹⁵ Magness, s.322

¹⁹⁶ Magness, s.322

¹⁹⁷ Vasiliyev, s.248

¹⁹⁸ Vasiliyev, s.248

¹⁹⁹ Hart, s.11

²⁰⁰ Vasiliyev, s.248

²⁰¹ Ostrorosky, s.88

²⁰² Bir eser yazılırken başvurulabilecek kaynak.

²⁰³ Vasiliyev, s.248

Bu olay, Kudüs'ün Titus tarafından zapt edilmesinden buyana, işitilmemiş büyük bir felâket oldu; fakat bu defa, yarayı tedavi etmeye imkân yoktu. Bundan sonra şehir hiç bir zaman Konstantin'in parlak devrine benzer bir devir yaşamadı ve uzun süre Ömer Cami²⁰⁴ gibi bir dönüm noktası teşkil eden fevkalade abidelerin yükseldiğine şahit olmadı. Bu andan itibaren şehir ve abideleri devamlı bir surette adım adım harabeye doğru gitti. Ayrıca İranlıların istilâsı greko - romen medeniyetin Filistin de ki sunî etkisinin ortadan kalkıp durumun hemen değişmesine neden oldu. Bu istilâ tarımı harap etti, şehirleri insansız bıraktı, birçok manastır ve zaviyeleri geçici olarak ve yahut tamamen yok oldu ve ticaretin gelişimini durdurdu. Bu istilâ, yağmacı Arap kabilelerinin üzerinde ki Roma korkusunu kırdı ve böylelikle Arap kabileler, ilerleyen yıllarda büyük istilâları mümkün kılmış olan bir birlik tesisine başladılar. Bu tarihten sonra memleketin kültür gelişimine gerileme olmuştur.²⁰⁵

Sasaniler'in Kudüs'ü işgaline Hristiyan dini kuralları altında ezilen Yahudiler destek vermişlerdi²⁰⁶. Çünkü yerli Yahudiler Sasanilerin (Perslerin) Kudüs'te yeniden söz sahibi olmasıyla, yüzyıllar öncesindeki gibi tapınaklarını yeniden inşa edeceklerini umut ediyorlardı. Fakat İranlılar'ın Kudüs'teki tutumu hiç onların umduğu gibi sonuçlanmamıştı. Nitekim şehrin teslim oluşunun ardından Hristiyanlar, Sasani idaresinden hiç de büyük ıstırap çekmemişlerdi. Hüsrev, Yahudilere hemen yüz çevirmiş ve onları Kudüs'ten dışarı çıkarmıştı.²⁰⁷ Sasani sarayı Nasturilere ayrıcalıklı muamele ederken, aynı zamanda Monofizit ve Ortodoks Hristiyanlar hakkında da aynı iyi niyetle hareket etmiştir.²⁰⁸

629' da Bizans İmparatoru Herakleios (M.S. 610 - M.S. 640) , Kudüs'ü Sasaniler'in elinden alıp, Hz. İsa'ya ait Kutsal haçı yerine koydu²⁰⁹. Herakleios muzafferane bir surette İstanbul'a döndü, bir süre sonra karısı Martin ile birlikte Kudüs'e gitti ve şehre 21 Mart 630 da vardılar. O zamanın Ermeni tarihçilerinden, Sebeos, bu ziyaretle ilgili şunları dile getiriyor *"İmparator ve karısının Kudüs'e girdikleri gün büyük bir heyecan vardı: Ağlayış ve hıçkırık sesleri, bol gözyaşları, kalplerde muazzam bir alev, Kralın, prenslerin, bütün asker ve şehir ahalisinin kalplerinin parçalanışı ve hiç bir kimse kralın ve bütün kalabalığın büyük ve müessir heyecanından dolayı İlahiler okuyamıyordu. Kral haçı eski yerine koydu ve bütün kilise eşyalarını eski yerlerine iade etti; bütün kiliselere ve şehir ahalisine hediyeler ve buhur için para dağıttı"*²¹⁰ ,

Herakleios Kudüs'ü ele geçirdikten sonra, önce Yahudilere karşı harekete geçti. Esasında Yahudi düşmanı olmayan imparator, Kudüs'e giderken Tiberas (Taberiye)'de ikamet ettiği bir Yahudi'nin evinde, Yahudilerin İran istilâsı sırasında tutumlarını

²⁰⁴ Yazar burada pek muhtemel Kubbetü's Sahrâ'dan bahsediyor. Zira bazı Avrupalı müellifler eserlerinde Kutbetü's Sahrâyı bir zaman Ömer Camii olarak aktarmışlardır.

²⁰⁵ Vasiliyev, s.249

²⁰⁶ Magness, s.322

²⁰⁷ Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.9

²⁰⁸ Runciman, Haçlı..., s.9

²⁰⁹ Harman, Kudüs..., s.325

²¹⁰ Vasiliyev, s.252

detaylarıyla öğrenme imkânı bulmuştu. Ayrıca, sünnetli bir kavim tarafından mahvedileceği hakkında işitmiş olduğu kehanetin de onu tahrik etmiş olması kuvvetli muhtemeldir.²¹¹ Artık İmparator'un emriyle Bizans sınırları dâhilinde tüm Yahudiler zorla vaftiz edilecekti²¹². Bu emrin uygulanması elbette mümkün değildi; fakat Hristiyanların eline büyük nefret duydukları Yahudileri öldürme imkânı doğuyordu. Herakleios'un bu tutumunun en belirgin, sonucu Yahudilerin zaten hoşnutsuz oldukları Bizans yönetimine karşı olan hislerini büyük bir nefrete dönüştürmüştür.

Ancak İmparator'un başarısı uzun vadeli olamayacaktı nitekim bu sırada Arabistan sahasından yükselen bir güç(İslam Hareketi) sınırlarını genişletme yolunda yeni fetih hareketlerine girişmişti. Muhtemelen İmparator, Arap yarımadasında yaşanan bu devrimsel hareketlerden pek haberdar değildi. Fakat istikrarlı bir ilerleyiş içinde olan Araplar artık Bizans sınırına dayanmıştı. Bizans'ın maddi ve nüfus gücü Sasanilerle olan mücadelelerle oldukça zayıflamıştı, bununla birlikte düşman devlet Sasaniler de hemen hemen aynı durumdaydılar. Öyle görünüyor ki devrin iki büyük gücünün, mevcut durumu, bir bakıma İslâm ordularının başarısını hızlandırmıştır.

²¹¹ Runciman, Haçlı..., s.10

²¹² Runciman, Haçlı..., s.10

I.BÖLÜM

KUDÜS'ÜN FETHİ

Yedinci yüzyılın başlarında, İslam inancına göre son Peygamber, Hz Muhammed (s.a.v) cahiliye dönemini yaşayan Arap Yarımadasında sosyal, ekonomik ve kültürel devrimler yapmıştı. Dahası, Ortadoğu'da devamlı birbirleriyle savaşan, siyasi birliklerini kuramamış, kabileler halinde yaşayan Arapların siyasi teşekküllerini sağlayarak Arabistan çölünde bir İslam Devleti kurdu²¹³. Kurulan devletin varlığını sağlam temellere oturtmak, sosyo - ekonomik refahının devamlılığı sağlamak ve İslamiyet'i yaymak için fetih hareketine ihtiyacı vardı. Nitekim İslam Devleti'nin kuruluşuyla, artık yakın gelecekte, Arap Yarımadası'nın kuzeyinden itibaren bir taraftan Küçük Asya (Anadolu) içlerine, diğer taraftan da Atlas Okyanusu'na kadar ulaşacak olan Müslüman fetih hareketini başlayacaktı. Müslümanlar gönlünde manevi değeri şüphesiz olan Kudüs'ün İslam topraklarına dâhil olması ise hiç kuşkusuz diğer bölgelerin fetih olunmasından daha fazla şey ifade ediyordu.

Kudüs şehrinin İslamiyet nezdindeki kutsiyeti, Hz. Peygamber dönemine dayanır. Kuran-ı Kerim'de geçen birçok ayet, Hz Muhammed'den günümüze aktarılan hadis-i şerifler ve pek çok İslam âliminin kitapları incelendiğinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

İsra Suresinin birinci Ayetinde *"Kulunu bir gece Mescit-i Haramdan, kendisine bir kısım ayetler göstermek için, çevresini mübarek kıldığımız Mescit-i Aksa' ya götüren Allah her türlü noksanlıklardan münezzehtir²¹⁴."* buyurulmuştur. Bahsi geçen Ayet-i Kerime'den de anlaşılacağı üzere; İsra ve Miraç mucizesinin Kudüs'te gerçekleşmiş olması Mescidi Aksanın İslam dini nazarında kutsal bir mekân olduğunun ilanı idi.

Hz. Peygamber'in *"La tüşeddu'r rihalu illa ila selasin/Ancak üç mabet için kafile hazırlanır ve hususiyle ziyarete çıkılır²¹⁵."* Hadis-i şerifinde ise açıkça üç harem-i şerife işaret edilmektedir ki Hz. Peygamber bu hadis ile üç beldeyi kutsal ilan etmiştir. Kastedilen mescitler; Mekke'de bulunan "Kâbe-i Muazzama, Kudüs'ün ev sahipliği yaptığı Beytü'l-Makdis (Mescid-i Aksa) ve Medine'de inşa ettirilmiş olan Mescit-i Nebi'dir".

Yukarıda bahsi geçen ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere Müslümanlarca kutsiyeti kuşkusuz olan şehrin fethi 638²¹⁶ yılında II. İslam halifesi Hz. Ömer tarafından gerçekleşmiştir. Bu tarihten önce ilk İslam halifesi Hz. Ebu Bekir döneminde kazanılan savaşlar sonucu İslam ordularından diğer bütün hükümdarlar korkar olmuştu²¹⁷. Öyle

²¹³ Bahadır Gürhan, *Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi*, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt. 6/1 2011, s.718

²¹⁴ Kur'an, İsra,17/1

²¹⁵ Ağırakça, s.84

²¹⁶ Ağırakça, s.86

²¹⁷ Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus) (Çev: Ömer Rıza Doğrul), *Abu'l Farac Tarihi C.1*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.175

ki, kararlı İslam hareketi karşısında İranlılar; Mısır'ı, Filistin'i ve Romalıları ait bütün memleketleri boşalttılar²¹⁸. Bu esnada, Hz. Ebu Bekir'in gönderdiği ordular karşısında, Ecnadeyn²¹⁹(634) Savaşında yenilgiye uğrayan Bizans İmparatoru Heraklios, Suriye ve Filistin'deki egemenliğinin sarsıldığını görünce, Müslümanları ele geçirdikleri yerlerden söküp atmak amacıyla büyük bir ordu hazırlayarak bu orduyu Ürdün'ün doğusuna açılan ve aynı adı taşıyan nehrin kenarındaki Yermük vadisine sevk etti.²²⁰ İslam orduları 636'da Yermük savaşıyla burada büyük bir zafer kazandı ve Şam bölgesi İslam hâkimiyetine girdi. Hicri 16 yılında Kınnesrin²²¹ ve çevresinin fethinden sonra bu bölgenin fethinden sorumlu Amr b. El - As, Müslüman birlikler ile birlikte Filistin üzerine yürüdü ve Kudüs önlerine geldiğinde şehrin kendisine teslim edilmesi amacıyla İliya (Kudüs) patriğine, görevlendirilen bir elçi ile mektup gönderdi. Oldukça sert bir dille yazılan mektup şu şekildedir;

Bismillahirrahmanirrahim

Amr b. el – As'dan İliya Patriğine

Hidayete tabi olanlara, kendisinden başka İlah bulunmayan Yüce Allah'ın ilahlığına ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine iman edenlere selam olsun. Emma ba'd, Rabbimizi hayırla övüyor ve kendisine çokça hamd ediyoruz. Allah, elçisi (Muhammed'i göndererek) bize merhamet etmiş, bizi onun risaletiyle müşerref kılmış, dini ile yüceltmış, kendisine itaat ederek bize izzet katmış, ihlaslı bir şekilde bir tek onun ulûhiyet ve rububiyetini öğrenip ona inanmamızı sağlayarak bize ikramda bulunmuştur. Bizler, Allah'a hamd olsun ki, ona hiçbir şeyi eş koşmayız. Onun dışında hiçbir varlığı ilah edinmeyiz. Zaten böyle bir şey söylersek haddimizi aşmış oluruz. Allah'ı bütün eksikliklerden tenzih eder, ona hamd ve sena ederiz. Siz (Hristiyanları) çeşitli gruplara bölen Allah'a hamd olsun. Ki o, inkârımızdan dolayı, sizleri dini birçok kümeye bölmüştür ki her bir parça sahip olduğu ile sevinmektedir. Sizden kiminiz Allah'ın oğul, kiminiz ikinin ikincisi, kiminiz ise üçün üçüncüsü olduğuna inanmaktadır. Allah'a şirk koşanlar uzak olsunlar ve yok olsunlar. Allah onların söylediklerinden çok yüce ve uludur. Sizin izzetinizi söküp alan, hükümdarlarınızı bu topraklardan kovan, patriklerinizi öldüren; bizi ülkelerinize, malınıza ve memleketlerinize varis kılan, sizleri Allah'ı inkâr etmeniz ve ona şirk koşmanızdan dolayı zelil hale getiren ve sizi dayet ettiğimiz Allah ve Resulüne imanla baş başa bırakan Allah'a hamd olsun.

Benim bu mektubum size ulaştığı zaman İslam'ı kabul ediniz ki emniyette olasınız. Şayet İslam'ı (bir din olarak) kabul etmeyecekseniz gelin size aşağılanarak ödemeniz gereken cizye hususunda anlaşma metni yazalım. Aksi takdirde kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'a and olsun ki üzerinize ardı ardına süvari ve yayalarımı

²¹⁸ Abu'l Farac, s.175.

²¹⁹ Müslümanların Suriye ve Filistin'i fethi sırasında Bizanslılar'la yaptıkları ilk savaş. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *Ecnadeyn Savaşı*, DİA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100366.pdf>, (08.04.2017), s.385

²²⁰ Mustafa Fayda, *Yermük Savaşı*, Diyanet İslam Ansiklopedisi C. 43, İstanbul 2013, s.510, (ss. 485-486)

²²¹ Kuzey Suriye de tarihi bir şehir.

*göndereceğim. Bütün savaşçılarınızı öldürmeden, çoluk çocuğunuzu esir etmeden sizden elimi çekmeyeceğim. (Bu durumda) sizler daha önce var olan, ancak günümüzde kendilerinden hiçbir iz kalmayan ümmetler gibi oluverirsiniz*²²².

Amr b. el- As'ın bu mektubu kendisi de bir Hristiyan olan Fih tarafından Kudüs'e getirilmiştir. Mektubu alan Patrik Kudüs'ün ileri gelenleriyle yaptığı istişareler sonucunda yaklaşmakta olan Bizans askerleri ile Müslümanlar arasında devam etmesi beklenen savaşın neticesini beklemeye karar vermiştir²²³.

Yermük zaferinden sonra Filistin cephesinin de komutasını üstlenen Ebu Ubeyde b. Cerrah²²⁴, Filistin bölgesinin büyük bir kısmını kontrol altına aldıktan sonra zaman kaybetmeden Kudüs önlerine gelmiş ve burada bir karargâh kurmuştur. Ubeyde şehri kuşattıktan sonra patriğe bir mektup göndermiştir;

Bismillahirrahmanirrahim

Ebu Ubeyde b. El – Cerrah'tan İlya (Kudüs) Patriği ile İlya halkına,

*“Hidayete tabi olup Yüce ve ulu Allah ile elçisine iman edenlere selam olsun. Emma ba'd sizi Allah'tan başka ilahın olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve resulü olduğuna şahadet etmeye, gelişinde hiçbir kuşunun bulunmadığı ahiret gününe ve Allah'ın kabirde bulunanları yeniden dirilteceği imana davet ediyorum. Şayet bunu kabul ederseniz din kardeşimiz olur, mallarınız ve canlarınız bize haram kılınmış olur. Şayet kabul etmezseniz aşağılanarak cizye ödemeyi kabul etmelisiniz. Aksi takdirde sizin içkiye ve domuz eti ile bu dünya hayatını sevmenizden daha çok ölümü sevenlerden oluşan bir kitleyi gönderecek ve savaşçılarınızı öldürmeden, çoluk çocuğunuzu esir etmeden geri dönmeyeceğim”*²²⁵.

Ubeyde b. Cerrah'ın bu mektubu beklenen etkiyi göstermemiştir. Bunun üzerine onun komutasındaki Müslüman askerler şehri kuşatmak zorunda kalmışlardır. Ancak kutsal kabul ettikleri şehri yakıp yıkmaktan çekinen Müslümanların kuşatması uzun sürmüştür. Devam eden müzakereler sonucunda şehrin aynı zamanda yöneticisi olan Patrik ile anlaşma zemini doğmuştur. Patrik ise anlaşmanın yalnızca halife Hz. Ömer ile yapılacağı ve şehrin teslim edileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer Kudüs'e doğru yola çıkmıştır.

²²² Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmesi Üzerine Notlar*, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.1, s.36-37; Arapça metni için bkz.

Muhammed Hamidullah, *Mevmuatu'l – vesaik es Siyasiyye: Li Ahd'i'n – Nebiy ve'l Hilafeti'r – Raşide*, (Beyrut: 1987), 474-5 (vesika numarası: 353ş).

²²³ Söylemez, s. 37

²²⁴ Hicretten 40 yıl önce Mekke'de doğan Ebu Ubeyde b. Cerrah Hz. Peygamber soyundan gelmektedir. Hz. Ömer döneminde ordu komutanlığı görevi yapan Ebu Ubeyde Dimaşk, Humus, Hama, Lazkiye, Halep, Antakya ve Kudüs başta olmak üzere Suriye bölgesindeki birçok şehrin fethini gerçekleştirmiştir. Bkz. Ahmet Önkal, *Ebu Ubeyde b. Cerrah, DİA*,

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100245.pdf>, (08.04.2017), s.250

²²⁵ Orijinal metin için bkz. Muhammed Hamidullah, *Vesaik*, 479 – 80 (Vesika numarası 353 ba. Aktaran Söylemez, s.37

Şehrin ele geçirilişinden sonra ki süreci anlatmadan önce, Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethine şahit olmuş kimselerin rivayetlerini inceleyecek olursak;

Belazuri'nin²²⁶ aktardıklarına göre ise, Hicri 16 yılında Amr b.el- Asi, Kinnesrin ve çevresinin fethinden sonra İliya'ya (Kudüs) kuşatmışken Ebu Ubeyde b. Cerrah onun yanına gelerek İliya, Beytü'l-Makdis şehridir dedi. Ardından Ebu Ubeyde b. Cerrah Amr'ı İliya'dan Antakya'ya gönderdi ve kendisi burada bir iki gün kaldıktan sonra İliya halkı diğer Şam şehirleriyle yapılan antlaşmalar gibi cizye ve haraç ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı karşılığında ondan eman vermesini, sulh yapmasını istediler. Ayrıca bahsi geçen antlaşmanın bizzat halife Hz. Ömer tarafından imzalanmasını istediler²²⁷.

Hişam b. Ammar, el Velid b. Müslim'in, Temim b. Atiyye ve Abdullah b. Kays'dan rivayet ettiği;

Ben (Abdullah b. Kays), Şam'a gelirken Ömer ile Ebu Ubeyde'yi karşılayanlar arasındaydım. Ömer ilerlerken Ezri'at halkından ellerinde kılıçları ve çiçekleriyle oynayan bazı kimseler onu karşıladılar. Bunun üzerine Ömer : "Ne oluyor? Onlara mani olunuz" dedi. Ebu Ubeyde ise: "Ey Müminlerin emiri! Bu onların âdetidir eğer sen onları bundan menedersen, kendileriyle yapılan antlaşmayı bozacağını zannederler" dedi. Ömer : "Onları kendi hallerinde bırakınız" diye karşılık verdi²²⁸.

el Kasım b. Sel'am, Abdullah b. Salih el – Leys b. Şa'd ve Yezid b. Ebi Habib yoluyla rivayet edilmiş olan;

Ömer b. El-Hattab, el-Cabiye de bulunurken Halid b. Samit el-Fehmi'yi askerin başında Beytü'l-Makdis'e gönderdi. Halit onlarla savaştı; sonunda şehir halkı kalelerin içindeki yerlere karşılık belli bir şey ödemeyi, kalelerin dışındaki yerlerin de Müslümanlara ait olduğunu kabul ettiler. Hz.Ömer geldi ve bu şartları kabul etti; sonrada Medine'ye döndü²²⁹.

Hişam b. Ammar, el – Velid ve el – Evzâi yoluyla rivayet edilmiştir.

Ebu Ubeyde, 16 yılında Kinnesrin ve çevresini fethetti. Sonra Filistin'e geldi ve İliya'ya indi. Halkı, ondan barış istediler; oda 17 yılında Ömer'in (Allah ona rahmet eylesin) gelerek antlaşmayı yapması ve onlara yazması karşılığında antlaştı²³⁰.

Hiz. Ömer şehre girişinde Kudüs piskoposu olan Sophronius tarafından karşılandı. Patrik, fetih sonrası Hiz. Ömer 'e Kutsal Mezar Kilisesi de dâhil olmak üzere Kudüs'teki Hıristiyan yapılarını gezdirirken namaz vakti yaklaşmış, Patrik de Hiz. Ömer'e

²²⁶ Dokuzuncu yüzyılda yaşamış İran asıllı İslam tarihçisi ve nesep âlimi. Bkz. Mustafa Fayda, *Belazuri, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c05/c050301.pdf>, (09.08.2017), s.392

²²⁷ El – Belazuri (çev: Mustafa Fayda), *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987,s.197

²²⁸ Belazuri, s.198

²²⁹ Belazuri, s.198

²³⁰ Belazuri, s.198

buldukları mekânda ibadetini yapabileceğini belirtmiştir. Fakat Ömer, tutucu adamlarının, onun ibadet ettiği yeri İslam için alıkoyacaklarından korktuğunu söyleyerek ibadethanenin avlusuna çıktı ve namazını orada kıldı²³¹. Daha sonra Piskopos bütün memleketin emniyeti namına Hz. Ömer'den bir söz istedi²³². Bunun üzerine, Hz. Ömer şehri teslim aldıktan sonra Kudüs halkı için bir emanname hazırladı²³³.

Buna antlaşmaya göre;

*"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Bu sözleşme, müminlerin emiri ve Allah'ın kulu Ömer tarafından İliya halkına verilen bir emandır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, yerleşik ve göçebe olan bütün fertlerine verilen bir teminattır. Kiliseleri mesken yapılmayacak, yıkılmayacak ve kısmen dahi olsa işgal edilmeyecektir. İçindeki kutsal eşyalara dokunulmayacaktır. Mallarına el sürülmeyecektir. Kimse dinî inançlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine asla zarar gelmeyecek ve yurtlarına Yahudiler iskân olunmayacaktır. Buna karşılık onlar da cizye vereceklerdir. Bunlardan kim yurdunu terk etmek isterse, gideceği yere kadar mal ve can emniyeti sağlanacaktır. Yurdunda kalmak isteyenler ise, güvende olacaklardır ve cizye vereceklerdir. Dileyen Rumlarla gidecek, dileyen de toprağına dönecektir. Hasat elde edinceye kadar onlardan bir şey istenmeyecektir. Bu, Allah'ın Resulü' nün, halifelerin ve müminlerin Kudüs halkına verdiği güvenlik ahdidir. Cizye ödedikleri müddetçe geçerlidir. Şahitler: Halid bin Velid, Amr bin As, Abdurrahman bin Avf ve Mu'aviye bin Ebi Süfyan, hicri 15 yılında hazırlandı ve yazıldı."*²³⁴

Hz. Ömer'in Kufi hattı ile kaleme aldığı bir emanname daha mevcuttur. Kudüs'teki gayrimüslimlerin hak ve hürriyetlerini özellikle zikrettiği bu nüshanın aslı Osmanlı arşivlerindedir.²³⁵ Ferman H. 2 Mayıs 636 yılında kaleme alındığı açıkça belirtilmektedir. Ancak bu fermandaki şahitler farklıdır.²³⁶

Bu Ferman'a göre;

- *Allah'a hamd olsun ki, bizi İslam ile aziz kıldı; İman ile şereflendirdi; peygamberi Muhammed ile bize rahmet eyledi; bizi dalaletten hidayete götürdü; aramızda ki dağınıklıktan sonra bizi bir araya getirdi ve kalplerimizi birleştirdi; düşmanlarımıza karşı zafer verdi; bize bu beldeleri nasip etti; bizi birbirini seven kardeşler haline getirdi. Ey Allah'ın kulları! Bu nimetlere karşı Allah'a hamd ediniz.*

²³¹ Runciman, Haçlı..., s. 3

²³² Farac, s.178

²³³ Muhammed Demirci, Mescid-i Aksa Sempozyumu, *Kudüs'ün Kısa Tarihi ve Hz. Ömer'in Emannamesi*, İHH Yayınları Birimleri, İstanbul 2009, s.96

²³⁴ Ebu Cafer Muhammed bin Cerir el Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.ilt VI (Çev. Z. Kadiri Ugan- Ahmet Temir), Maarif Matbaası, Ankara 1954, s.2405-2406.

²³⁵ Anlatılanlara göre; Bu ferman Osmanlı Sultanlarına ilham kaynağı olmuştur. Zamanında Fatih Sultan Mehmet'in huzuruna getirilen bu fermandan bir nüsha Fatih Mehmet zamanında istinsah (yazma bir eseri el yazması ile kopyalama) edilmiştir.

²³⁶ Basit ve Diğerleri, s.66

- *Bu Ömer bin Hattab'ın Kudüs-i Şerif'deki Tur-i Zeytun 'da millet-i İseviyenin şerefli patriği Sophorinos'a verdiği ve bütün re'aya ile papaz ve patrikleri içine alacak şekilde tanzim olunan yazılı ahitnamesidir.*
- *Bütün papazlar nerede ve hangi şartlarda olursa olsunlar, biz Müslümanlardan emana sahiptirler. Bütün gayrimüslimler, zimmet akdinin hükümlerine riayet ettikleri müddetçe, emanları geçerlidir. Biz müminler ve bizden sonra gelecek olanlar, onları korumakla mükellefiz. İtaat ve bağlılıkları devam ettikçe de bu devam edecektir.*
- *Verilen bu koruma ve eman sözü kendileri için geçerli olduğu kadar, kiliseleri, manastırları dışarıda ve içeride bulunan ziyaret mahalli bütün mukaddes mekânlar için geçerlidir. Bu mukaddes mekânlar şunlardır; Kıyame Kilisesi, Hz. İsa'nın doğum yeri olan Beytullahim'deki Büyük kilise, Kibleye, kuzeye ve batıya açılan üç kapılı mağara.*
- *Kudüs'te buluna Hristiyanların dışındaki Hristiyan cemaatleri, yani Habeş Hristiyanları, Avrupa'dan ziyaret için gelenler, Kıptiler, Süryaniler, Ermeniler, Yakubiler, Maruniler ve benzeri taifeler, tamamen adı geçen Patrik'e tabidirler; Patrik bunlara takdim olunur. Zira bu sayılan patrik ve papazlara, Hz. Peygamber mübarek mührü ile eman vermiş ve korunmalarını istemiştir. Biz müminler de, onlara iyi davranan Peygamber hürmetine kendilerine iyi davranacağız.*
- *Bahsi geçen bu patrik ve papazlar cizye ve benzeri mükellefiyetlerden, denizde ve karada muaf olacaklar; bunların Kamame Kilisesine ve diğer mukaddes mekânlara girişinden dolayı kendilerinden bir şey alınmayacak. Ancak Hristiyanların elindeki Kamame Kilisesine gelen ziyaretçiler, Patrik'e 1 dinar 1/3 dirhem vereceklerdir.*
- *Erkek – kadın bütün müminler ile sultan, hâkim veya vali, zengin veya fakir, bütün Müslümanlar bu emirlerimizi koruyacaklardır.*
- *Hristiyan reislerine bu mersum (ferman) sahabe-i kiramdan Abdullah, Osman bin Affan, Sa'd bin Zeyd, Abdurrahman bin Avf ve diğer sahabe kardeşlerimizin huzurunda verilmiştir.*
- *Müminlerden kim bu fermanımızı okur da şimdi ve kıyamete kadar, ona muhalefet ederse, Allah'ın ahdini bozmuş ve Habibine isyan etmiş olur.²³⁷*

Kudüs halkıyla yapılan bu antlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Her ne kadar bilim insanları uzun yıllar Müslümanların Kudüs'ü ele geçirdikten sonra burayı yıkıp tahrip ettiği ve bölgede Refah seviyesinin düştüğü fikrini kabul etse de, son araştırmalar, Filistin'in erken İslam egemenliği altında barış, refah içinde yaşadığını ve şehrin geliştiğini göstermektedir²³⁸. Bahsi geçen emannamede bu durumun belgeli kanıtı niteliğindedir.

²³⁷ Basit ve diğerleri, s. 66, 67, 68

²³⁸ Magnes, s.349

Anlaşmanın sağlanmasından sonra Hz. Ömer Kudüs'te bir cami inşa edilmesini emredip, kadı olarak tayin ettiği Ubade b. Samit'ten halka İslam'ı öğretmesini istedi²³⁹. Ayrıca, Hz. Ömer, Resulullah'ın vefatından sonra hiç ezan okumayan Bilal-i Habeşi'den Mescit-i Aksa 'da yeniden ezan okumasını teklif etti. Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamberin emriyle Kâbe'de ezan okuyan Hz. Bilal, Hz. Muhammed'in vefatından sonra ilk kez Mescidi Aksa' da ezan okudu ve şehir son mirasçılara tamamen teslim oldu²⁴⁰. Ayrıca Hz. Ömer Kudüs'ün İslam dini açısından mukaddes bir yer olduğunu yineledi ve şehrin vakıf olduğunu, hiç kimsenin buradan toprak alıp satamayacağını ve hibe edemeyeceğini ilan etti²⁴¹.

Müslümanların halifesinin mukaddes şehri teslim alışından sonra gerçekleştirdiği bazı faaliyetler ise şunlardır; Hz. Ömer, şehrin önemli görevlilerini belirlemiş, şehir idari ve hukuki bir düzene sokup, Müslümanlara maaş bağlayıp, bağışta bulunmuştur. Ölçü ve tartıları kontrol altına alıp, hilekârlık ve adaletsizliği önlemek için zabıta teşkilatını kurmuştur. Ubade b. Samit'i şehirde İslam'ı öğretmesi ve kadılık yapması için görevlendirmiştir. Askeri açıdan, Filistin bölgesinde iki kişiyi görevlendirmiştir. Bunlardan biri, Kuzey'inden sorumlu olan Alkame b. Hâkim'dir. Halife onu Remle'de konumlandırmıştır. Alkame b. Mucezzet ise Güney Filistin'den sorumlu tutup Kudüs'e yerleştirmiştir²⁴².

Artık tamamen İslam hâkimiyetine giren şehir bir süredir hasret olduğu huzur ve hoşgörüyü kavuşmuştur. Öyle ki Kudüs'ün feth olunmasının ardından henüz otuziki sene geçmişken, 670 yılına ait tarihi bir metinde anlatılanlara göre, Perigueux Piskoposu Arculf'un bir hacı olarak bu şehre gelip, kutsal yerlerde dokuz ay geçirmiş olması İslam hâkimiyetinde dahi olsa, dileyen bütün Hıristiyanların kendi kutsal yerlerini serbestçe ziyaret edebildiklerini göstermektedir.²⁴³

Hz. Ömer'in Kudüs'teki gayrimüslimlere tanıdığı haklar en çok da 4. Yüzyıldan beri burada ki varlıklarını güçlendiren, Ermenileri sevindirmiştir. Ahitname ile Ermeni piskoposu artık patriklik seviyesine çıkartılmış ve o ana kadar Rumların ağırlığının bulunduğu tapınakları koruma imtiyazı Ermenilerle ortak kılınmıştır²⁴⁴.

Hz. Ömer'in ardından halife olarak seçilen Hz. Osman da Kudüs'e önem verdi ve Silvan bahçeleri gelirlerini şehrin fakir halkına vakfetti²⁴⁵.

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra İslam hâkimiyetinin bölgede bir süreliğine yaşattığı olumsuz taraf ise, Suriye ve Mısır'ın Araplar tarafından fethiyle birlikte VII. yüzyılda hac trafiği zorunlu olarak kesintiye uğradı. Birkaç yüz yıl kadar Müslüman Doğu ve

²³⁹ Harman, Kudüs..., s.327

²⁴⁰ Ağırakça, s.86

²⁴¹ Demirci, s.97

²⁴² Basit ve diğerleri, s.70

²⁴³ Kaleli, s.333

²⁴⁴ Ahmet Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği, Millel ve Nihal, C.10, Ladin Ofset, İstanbul 2013, s.35

²⁴⁵ Harman, s.327

Hıristiyan Batı arasında deniz yolu ticareti neredeyse hiç olmadı. Bu arada Akdeniz’de kol gezen korsanlar yüzünden mevcut taşımacılık işlemleri de eskisine göre daha pahalı hale geldi.²⁴⁶ Fakat münasebetler tamamen yok olmadı. Dört halife döneminin ardından Kudüs yeni bir İslam Devleti hâkimiyeti altına girecekti.

1.1. Emevi Hâkimiyetinde Kudüs

İslam Devleti’nin dördüncü halifesi Hz Ali’nin vefatının ardından²⁴⁷ Ümeyye oğulları kendisine başkent Şam’ı seçerek Emevi Halifeliğini kurdu. 661-750 yılları arasında hüküm süren, uçsuz bucaksız toprakların hâkimi olan Emevi Devleti’nin başkenti Dımaşk’ı (Şam)²⁴⁸ tercih etmesi sebebiyle, Kudüs’ün tarihi yeniden canlanacak ve çehresi şenlenecekti.

Kurulan Emevi Devleti’nin ilk halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan idi.²⁴⁹ Hz. Osman döneminde Suriye valiliği yapan Muaviye, görevi sebebiyle Şam bölgesini çok iyi biliyordu. Muaviye Kudüs’te halife ilan edildikten sonra Hz. Ömer’in kurduğu iç harplerle sarsılmış olan İslam Devletini geleneksel temeller üzerine devralıp, büyük selefi Romalıların yönetim şeklini de kendine örnek alıp İslam Devletini yeniden kurdu²⁵⁰. Onun halifeliği döneminde İslam dünyası nispeten sükûnet buldu ise de Nisan 680’ de seksen yaşında vefatının ardından²⁵¹ oğulları arasında ki taht mücadeleleri nedeniyle Kudüs’te Abdülmelik bin Mervan dönemine kadar kayda değer bir faaliyet vuku bulmamıştır.

Beşinci Emevi halifesi olan Abdülmelik halife olduktan sonra Kudüs’e özellikle Harem-i Şerif bölgesine özel bir ihtimam gösterdi. Müslümanların Kudüs’e gelişiyle İslam mimarisıyla tanışmaya başlayan şehrin günümüze kadar ulaşan en güzide eserleri hiç kuşkusuz Emeviler döneminde halife Abdülmelik ve oğlu zamanında inşa ettirilen Kubbetü’s Sahra ve Mescid-i Aksa camileridir.

²⁴⁶ Kaleli, s.330

²⁴⁷ Hz. Ali’nin şehit edilmesinin ardından yerine halife olarak biat edilen oğlu Hz. Hasan kendisine hilafet teslim edilmeden önce Muaviye halife olarak Kudüs’te biat aldı ve bir süredir İslam dünyasında devam eden iç karışıklığın siyasi galibi oldu.

²⁴⁸ Magnes, s.349

²⁴⁹ Hz. Osman zamanında Şam (Dımaşk) valiliği yapan Muaviye, Hz Ali’nin halifeliği sırasında ona biat etmemiş, Hz. Osman’ın katilini bahane ederek ona karşı gelmiş, bu nedenle çıkan çekişme ve savaşlarda Ezd, Kinane, Cüzam, Lahm, Has’am gibi kabilelerden oluşan Filistinliler diğer Şam sakinleriyle birlikte Muaviye safında yer almışlardır.

²⁵⁰ Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Cev. Neşet Çağatay) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s.59

²⁵¹ P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, *The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times To The First World War*, The Cambridge History of Islam, Volume 1/A, Cambridge University Press, 1997, s.80

1.1.2. Kubbetü's Sahra:

Kubbetü's Sahra 691-692 yıllarında Harem-i Şerif bölgesinin ortasına, Kudüs'te Müslümanlar ve Yahudiler tarafından kutsal kabul edilen kaya üzerine Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan devrinde inşa edilen, ortası kubbeli sekizgen yapıdır²⁵². Mescidi Aksanın yanında aynı tepede, Süleyman Mabedinin eski yerine inşa ettirilen yapı²⁵³ İslam mimarisinin günümüze kadar gelen en güzel örneklerinden bir tanesidir. Cami, Franklardan bu yana bazı batılı kaynaklarda Ömer Camii olarak adlandırılrsa da bu yanlış bir bilgidir²⁵⁴.

Kubbetü's Sahra'nın özelliklerinden bahsetmeden önce onun küçük bir kopyası olan zincir kubbesini anlatmak yerinde olacaktır. Abdülmelik b. Mervan 691 yılında Kubbetü's Sahra'nın inşasına başlamadan önce, Kubbetüs Silsile (zincir Kubbesi) adı verilen küçük bir yapı inşa edilmesini emretti. Boyutları itibariyle Kubbetü's Sahra'nın 1/3 oranında bir maketi gibi görünen Kubbe, Sahra'nın doğusunda bina edilmiştir. Aslında ne için yapıldığı hakkında hiçbir yazıt bulunmayan bina rivayete göre; Kubbetü's Sahra'nın masraflarının karşılanabilmesi ve Mısırdan alınan vergilerin saklanması için bina edilmişti. Yapılışının ardından bu küçük yapıyı çok beğenen halife Kubbetü's Sahra'nın da aynı plana göre inşa edilmesini istedi²⁵⁵. Ancak son yapılan arkeolojik çalışmalar, ileriye sürülen bu fikirleri çürütmüştür. Çünkü Zincir Kubbesi ile Kubbetüs Sahra arasında bariz plan farkı mevcuttur²⁵⁶. Ayrıca Oleg Grabar²⁵⁷ işaret etmektedir ki önceden on bir cepheli bir bina olarak inşa ettirildiği düşünülen Zincir Kubbesinin hiçbir zaman bu kadar çok cephesi olmamıştır²⁵⁸. Bu sebeple duvarlarının sonradan kaldırıldığı fikri yanlıştır. Çünkü geometrik kurallar çerçevesinde on bir cepheli bir binanın inşası mümkün değildir²⁵⁹.

Geleneksel inanışa göre ise Zincir Kubbesi Tanrı tarafından hüküm verilen yerin adıdır. Rivayete göre; Zincir Kubbesinin bulunduğu yerde eskiden yerle göğün arasında bir zincir asılıydı. Ne zaman halk arasında bir tartışma çıksa insanlar asılı zincirin yanına gider ve olanı biteni anlatırlardı. Eğer yalan söylüyorsa asılı zincir kendini geriye çekiyordu ve haksızlığı ortaya koyuyordu²⁶⁰. Özetle bu alan, Kudüs'te yaşayan insanların yeryüzünde ki muhakemelerinin görüldüğü yeri.

Jullian Raby²⁶¹ zincir kubbesinin bir mahkeme alanı olabileceğini kabul etmektedir. Ona göre; Tanrı'nın dünyada ki ilahi tahtı Kubbetü's Sahra'nın olduğu yerdir.

²⁵² P.M. Holt ve diğerleri, s.100

²⁵³ Güngör, s. 132

²⁵⁴ Muammer Gül, **11-13. Yüzyıllarda Kudüs**, Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1997 s. 116

²⁵⁵ Leila Armstrong, **The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period**, University of Colorado at Boulder, 2008, s.51

²⁵⁶ Armstrong, s.51

²⁵⁷ Sanat tarihçisi ve arkeolog.

²⁵⁸ Armstrong, s.51

²⁵⁹ Armstrong, s.52

²⁶⁰ Armstrong, s.51

²⁶¹ Oxford Üniversitesi emekli İslam sanatı öğretim üyesi

Dolayısıyla Kubbetü's Sahra'ya varmak için önce Zincir Kubbesini geçmek gerekmektedir. Bu bakış açısıyla, zincir kubbesi insanoğlunun Tanrı ile buluşmadan önce ki yaşamak zorunda olduğu muhakeme yerini simgelemektedir. Bütün bu inanışları bir tarafa bırakacak olursak, Zincir Kubbesi, Zeytin Dağı ile Harem el Şerif arasında köprü görevi üstlenen ilginç bir yere konumlanmıştı.

Ortaçağ İslam mimarisinin en nadide anıtsal eserlerinden olan Kubbetü's Sahra'nın inşasının sebebiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüş, İslam kaynakları ve batılı araştırmalar dâhil olmak üzere bu konu ile ilgili kesin netlik ortaya konamamıştır. Bazı tarihçilere göre; Abdülmelik'in halifelîği sırasında Abdullah bin Zübeyir Mekke'ye gelen Müslümanları kendisine biat ettirmeye çalışıyordu, Zübeyir'in bu tutumundan rahatsız olan halife Kâbe'ye yapılan hac ibadetini yasakladı. Fakat İslamiyet'in temel ibadetlerinden bir tanesi olan, haccın yasaklanması Müslümanlar tarafından hoş karşılanmadı ve Halife de Kâbe'ye alternatif olarak Kubbetü's Sahrayı inşa ettirip halkı buraya yönlendirmeye çalışmıştı²⁶².

Bazı müellifler ise halifenin Kudüs'teki görkemli kilise ve ibadethanelerden (özellikle Kıyame), Müslümanların etkilenmesini engellemek amacıyla inşa ettirdiğini savunuyorlardı²⁶³. Kudüs'ün yerli halkından biri olan Mukaddesi de eserinde bu savı kanıtlar nitelikte, Kutsal yapının inşa sebebini şu şekilde açıklamaktadır: '*Ey Amcam, Şam'daki cami hakkında Halife el Velid'in Müslümanların zenginliğini o kadar çok sarf etmesi doğru değildir. Onun yolların yapımı, ya da kervansarayların yapımı ya da sınır istihkâmlarının tamirini yapma daha uygun olacaktır*' dedim. Fakat amcam bana cevap verdi: *Ey küçük oğlum sen anlayamazsın. Filhakika Velid doğrudur ve işini çabuk yapar ve ona müstahaktır. O Suriye'nin uzun zaman Hristiyanlar tarafından işgal edildiğine baktı ve bunun içinde Kudüs, Lydda ve Urfa'nın kiliseleri gibi başlangıcından beri, cazibeli parlaklığıyla meşhur güzel kiliseler duruyordu. Böylece o Müslümanlar için bir camii inşa etmeyi diledi ki, onların bunlara hürmetini önleyerek dünyada yegâne olacaktı*²⁶⁴'.

İnşası ile ilgili farklı fikirlerin öne sürüldüğü yapı, hiç kuşkusuz İslam mimarisinin bütün güzelliklerini taşıyıp, yüzyıllar boyu değişen devletler ve hükümdarlara rağmen daima saygı duyulan ve ilgi gösterilen bir mabet olmuştur.

1.1.3. Mescid-i Aksa

Müslümanlar tarafından kutsal olarak kabul edilen cami, yüzyıllar boyunca İslam tarihinin üç büyük mescidinden biri olmuştur. Ona bu kutsiyet Hz. Peygamber döneminde atfedilmiştir. Mescid-i Aksa'nın İslam'daki özel oluşunun temel sebebi, hicret yıllarında müslümanların buraya yönelerek namaz kılmış olmasıdır. Bir diğer

²⁶² P.M. Holt, s. 100

²⁶³ Ali Mazak, *Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1989, s.89

²⁶⁴ Gül, s.117

sebepe ise Hz. Peygamber'in Miraç gecesi, Mescid-i Haramdan Beytül Makdise getirilip (Kuran-ı Kerimde Mescid-i Aksa olarak geçer) buradan Allah'ın huzuruna çıktığı inancıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu hadise Kuran-ı Kerim'in İsra suresin'de geçmektedir.

Mescid-i Aksa'nın fazilet ve önemini ifade eden birçok hadis-i şerifte bulunmaktadır. Ahmet İbnu Hanbel, Nesai ve Hakim'in Abdullah İbnu Ömer'den rivayet etmiş oldukları bir Hadis-i Şerif'e göre Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur : " Süleyman (a.s) Mescid-i Aksa'yı yaptığında Rabbinden üç şey istedi. Rabbi ona ikisini verdi. Ben üçüncüsünü de vermiş olduğumu ümit ediyorum : Kendisine, kendi hükmüne denk gelecek hüküm vermesini istedi, (Rabbi) bu isteği kabul etti. Kendisinden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir saltanat vermesini istedi, Rabbi bu dileğini de kabul etti. Son olarak her kim, bu mescid'de (Mescid-i Aksa) namaz kılmak amacıyla evinden çıkarsa annesinden yeni doğmuş gibi günahlarından arınmış olmasını diledi. Biz Yüce Allah'ın bu isteğini de ona vermiş olmasını ümit ediyoruz."²⁶⁵

Buhari ve Müslim'in sahihlerinde yer alan bir rivayete göre sahabeden Ebu Zer şöyle demiştir : "Resulullah (a.s.)'a yeryüzüne konulmuş olan ilk mescidin hangisi olduğunu sordum". "Mescid-i Haram" diye buyurdu. "Sonra hangisi?" dedim. "Mescid-i Aksa" diye buyuruldu."²⁶⁶

Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Hulasatu'l – Beyan tefsirinde de şöyle denmektedir: "İsra suresinde geçen ayette Mescid-i Aksa'dan kasıt, Beyti Mukaddes'tir. Kabeye uzak oluşundan Aksa ismini alan camii'nin etrafı bağlar, bahçeler ve her türden nimetlerle dolu olduğu cihetle dünya nimetleri hususunda mübarek olduğu gibi din konusunda da mübarektir. Zira Beyti Mukaddes, makarrı enbiya ve mahalli vayhi ilahi ile sulehanın mabedidir"²⁶⁷

Sabuni'nin Safvetu't – Tefasir adlı eserinde de ilgili ibarenin tefsirinde şöyle denmektedir: "Yani Mekke-i Mükerreme'den Kudüs'e götüren Allah'ın şanı pek yücedir. Mescid-i Aksa ile Mescid-i Haram'ın arasındaki mesafe uzak olduğu için Kudüs'teki mescide Mescidi Aksa denilmiştir." Aynı tefsirde Mescidi Aksa'nın çevresinin maddi ve manevi açıdan bereketli kılındığı ifade edilir.²⁶⁸

İslam müfessirlerinin rivayetlerinden de anlaşılacağı üzere İslam inancına göre Mescid-i Aksa manevi açıdan bir tevhid peygamberi olan Hz. Süleymanın yaptığı mabet'in devamı niteliğindedir. Maddi olarak caminin yeniden vücut buluşu ise Emevi Devleti zamanında olacaktır.

Halife Abdülmelik tarafından inşa ettirilen cami Emeviler döneminden bugüne kalan bir İslam abidesidir. Genel kabul gören düşünce, caminin Abdülmelik tarafından

²⁶⁵ Şemsettin Ergin, **Emirgan Camii Tarihçesi, Emirgan Tarihi ve Üç Büyük Haremeyn (Kâbe, Mescid-i Nebi, Mescid-i Aksa)**, Bilge Matbaacılık, İstanbul 2008, s.77

²⁶⁶ Ergin, s.79

²⁶⁷ Ergin, s.79

²⁶⁸ Ergin, s.79

yaptırıldığı yönünde isede caminin inşasının kimin tamamladığı konusunda tarihçiler arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. M. Hanbeli, İ. Tağriberdi ve Makdisi gibi müellifler Abdümelik tarafından yaptırıldığını kabul ederken²⁶⁹, H.90 96 (709-714) yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerik dönemine ait Grekçe divan kayıtlarından binayı yaptıranın 1. Velid olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁰ Bunlara ilaveten bir üçüncü görüş ise Aksa Camiinin inşaatını Abdümelik başlatmış tamamlayamadan vefat etmesi sebebiyle Oğlu Velid bitirmiştir. Bu konu üzerine araştırma yapan tarihçiler tarafından en makul fikir sonuncusu kabul edilmektedir.

Kudüs'te İnşa ettirdiği yapılara büyük önem veren Abdümelik, Daha sonra Harem-i Şerif bölgesine "akhmas" olarak bilinen savaşıardan elde ettiği köleler yerleştirdi²⁷¹. Ayrıca Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan bir grup Aksa camiinin ziyaret edilen bölümleri ve abdest alınan yerinin temizliğinden sorumluydular. Ayrıca Kubbetüs Sahra'nın kandillerinin temizliğinden sorumlu olan Yahudiler bu görevi halife Ömer b. Abdülaziz (717 – 720) zamanına kadar sürdürmüşlerdir. Haram-i Şerif'in aydınlatılması hususunda aşırı titiz ve cömert davranan Emevi devleti, burayı İbn Fakih el Hemedani'nin 903 yılında aktardıklarına göre;1600 kandil ile aydınlatılıyordu. On yıl sonra İbn Abd Rabbih ise burada ki toplam kandil sayısının 1500 olduğunu söyler²⁷².

Emevilerin inşa faaliyetlerinden sonra Harem-i Şerif bölgesinde muazzam değişiklik oldu. Öyle ki bu alanda ki inşa ettirelen mimari eserler şehrin görüntüsü konusunda çarpıcı bir değişikliği temsil eder²⁷³. Sonuç olarak kentin diğer bölgelerine nazaran Kubbetüs Sahra ve Mescid-i Aksa görkemli bir görünüşe sahiti. Ayrıca, Kutsal şehrin şehrin silüetine hakim olan bu muhteşem anıtların, Kudüs'teki dini yönelim odağını Kutsal Mezar Kilisesi çevresinden yeniden Tapınak Dağı / Harem-i Şerif etrafına döndürmüştür.

Harem-i Şerif bölgesi 19.yy'dan sonra bilim dünyasının ilgisini çekti. Bu konuda yapılan bir çok çalışma antik kutsal alanın yani Tapınak Dağı'nın, İslamın Kudüs'e gelişyle yeniden şekillendiğini ve Kudüs'ün Hristiyan bir kentten önemli bir İslam merkezi oluşunun dönüm noktası olarak kabul eder.²⁷⁴

Abdümelik zamanında ayrıca Dimaşk (Şam) – Kudüs yolu yeniden düzenlenmiş, surlardan şehre iki kapı daha açılmış, ayrıca burada bir darphane kurulmuştur²⁷⁵. Abdümelikten sonra yedinci Emevi halifesi, Süleyman b. Abdümelik'in (715-717) Remle'yi Filistin'in merkezi yapması Kudüs'ü bazı açılardan olumsuz etkilese de şehir

²⁶⁹ Mazak, s.92

²⁷⁰ Nebi Bozkurt, *Mescidi Aksa*, *DİA*, C. 29,

www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c29/c290177.pdf, (05.02.2017),s.270

²⁷¹ Johns, s.167

²⁷² Johns, s168

²⁷³ Gideon Avni, *From Hagia Polis to Al- QudsThe Byzantine – Islamic Transition in Jerusalem, The Early Islamic and Medieval Period*, <http://www.antiquities.org.il/data/33-Avni-Jerusalem.pdf>, (10.02.2016), s.394

²⁷⁴ Avni, s.391

²⁷⁵ Casim Avci, *Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)*, *DİA*, C.26, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2002, s.328

mevcut önemini korudu²⁷⁶. Ayrıca son yapılan kazılarda erken Emevi dönemine ait olduğu düşünülen Harem-i Şerif'in güney kısmında bir dizi bina ortaya çıkarılmıştır. Bulunan binalar 614 yılı Pers saldırısı boyunca tahrip olan alana inşa edilmiştir²⁷⁷. Zira vücuda getirilen yapılar ve iskan faaliyetleri neticesinde Kudüs'te Arap nüfusu her geçen gün artıyordu²⁷⁸. Ayrıca, asırlarca Hristiyan hakimiyeti altında yaşayan şehirde erken İslam döneminde Hristiyan cemaatler kentte aktif kalmıştır. Bu kitlesel Hristiyan varlığının canlı bir ifadesi Kudüs'ü Ortaçağ'da bizzat gezen Mukaddesi'nin eserinde mevcuttur.

İslam fethinden sonra Tapınak alanı / Harem-i Şerif bölgesinde mevcut olan belirgin değişim diğer alanlarda kendini gösterememiş ve Bizans dönemi kent dokusu korunmuştur. Hem Hristiyan kurumlar hem de özel konutların sürekliliğini gösteren arkeolojik bulgular mevcuttur. Bu da demek oluyor ki ne 614'te ki Pers istilası ne de 638'de İslamın fethi kentte gözle görülür bir hasar ya da yıkıma sebep olmamıştır.²⁷⁹ Bunun yanı sıra, Bizans'ın kentsel özelliklerinin bir çoğu erken İslam döneminde aynı kalmıştır. Ayrıca son araştırmalar göstermektedir ki erken İslam hakimiyetinden sonra hem kentsel alan hem tarım hinterlandında yavaş ama istikrarlı bir değişim oldu.²⁸⁰

Arkeolojik bulgular 4. ve 7. yy'da Kudüs'te ve çevresinde devam eden kentsel bir genişlemeye işaret etmektedir. Özellikle kuzey ve doğu yönünde uzanan kent surları, Şam kapısının Kuzeyine doğru genişlemiştir. İlk olarak 19.yy'da daha sonra 1990'lı yıllarda yapılan kazılarda geniş bir manastır ağı ortaya çıkarıldı. Bu ağlar Bizans döneminde kurulmuş ve erken İslam zamanında da gelişmeye devam etmiştir. Bu bileşiklerin bazılarında, 7. ve 8. Yüzyıllar boyunca ek kanatlar veya mozaikler eklendi.

Erken İslam hakimiyetinden sonra Hristiyan kurum ve yapılarına ki Ortodoks – Yunan mutlak hakimiyeti de sona erdi. Örneğin, komplekslerde bulunan Yunanca yazıtlara ek olarak, manastırlardan birinde Ermeni mevcudiyetinin izleri de bulunmuştur²⁸¹.

İslam hakimiyeti çağında ayrıca şehrin sınırları dışında da birçok manastır ve kilise bulundu. Scopus Dağı'nın Doğu yamacında kazılan manastır'ın Theodorus ve Cyriacus'a ithafen 5.yy'da inşa ettirildiği anlaşılmaktadır ve bu manastır en azından 9.yy'a kadar varlığını devam ettirmiştir²⁸².

Erken İslam döneminde kullanılmaya devam eden manastır bileşikleri surlu kentin doğusunda, Zeytin Dağı'nın eteklerinde ve şehrin güney, güneybatı ve batı sınırında bulunmuştur. Kudüs ile Beytüllahim arasında kalan bölgede yapılan kazıda bir dizi manastır kompleksi daha ortaya çıkarıldı. Kudüs ve Beytüllahim yolunun yakınında

²⁷⁶ Avci, s.328

²⁷⁷ Armstrong, s.53

²⁷⁸ Avci, s.328

²⁷⁹ Avni, s.394

²⁸⁰ Avni, s.393

²⁸¹ Avni, s.394

²⁸² Avni, s.395

bulunan Kathisma Anıtsal Kilisesi Kudüs'teki Hristiyanların varlığının devamının destekleyen en önemli bulgulardan biridir. Sekizgen yapıya sahip olan bu kilise, aslında 5.yy'da inşa edilmiş ve birkaç aşamalı yeniden yapılanma sürecine girmiştir. 8.yy'da, kilise bir kez daha yenilenmiştir. Bu sırada yapıya yeni mozaikler eklenmiştir. Ayrıca iç sekizgen'in güney duvarına küçük bir yarı dairesel niş, muhtemelen "mihrap" yerleştirildi. Niş'in güney duvarının bitişiğinde palmiye ağaçlarının etkileyici tasviriyle süslenmiş yeni bir mozaik döşeme yerleştirildi. Stratigrafik dizilim, bu değişimin 8.yy'ın ilk yarısında olduğunu ve alanın bir cami olarak kullanıldığını göstermektedir.²⁸³ Eğer yarım daire şeklindeki niş gerçekten bir mihrap ise, bu durum bir Bizans kilisesinin içinde caminin yer aldığı en eski ve ilginç örneklerinden bir tanesi olarak görülebilir.

İç ve dış meselelerle sarsılan Emevi Halifeliğinin sonuna gelindiğinde, Filistin'de de isyan hareketleri baş gösterdi. Şehir son Emevi hükümdarı II. Mervan'a yönelik isyanları bastırmaya çalıştı. Bu sırada Ebu Müslim Horasani'nin çalışmalarıyla Abbasoğulları bir süredir yürüttükleri davet ile Horasanda hakim oldular.²⁸⁴ Bu arada Ebu'l Abbas Abdullah'a Kufe'de biat edildi. Tüm bu yaşananlar sırasında Kudüs bir kez daha zarar görmüş ve surları tahrip edilmiştir²⁸⁵.

Yaşanan tahribata rağmen, kent surları boyunca ve antik şehirde yapılan kazılar benzer bir süreklilik modeli sergiler. 3.yy'da inşa ettirilen Kudüs surları 10.yy'ın sonları belki de 11.yy'ın başlarına kadar kentsel alanın çekirdeğini ve sınırlarını belirledi. Dolayısıyla Müslümanların Kudüs'e hakim olmasından sonra şehrin Bizans'tan kalma surlarının yıkıldığına dair herhangi bir kanıt mevcut değildir. Ancak Erken İslam döneminde kent surları birkaç aşamalı değişim geçirdi. Surların Kuzey kesimi büyük olasılıkla 8.yy'da yenilenmiş ve kısmen yeniden inşa edilmiştir. Aynı dönemde, Mescid-i Haram duvarlarında ve şehrin güney surlarında da büyük ölçekli yenilenme çalışmaları yapılmıştır.²⁸⁶ Şehrin duvarlarının varlığı kentsel dokusunda sürekliliğini temsil eder.

Kudüs'ün Geç Roma döneminden kalma sokakları Bizans döneminde korunurken mevcut durum Erken İslam çağında da değişmedi. Antik Kudüs'ün ana sokaklarında bir dizi küçük çaplı kazı yapıldı ve varılan sonuç gösteriyorki Kudüs'teki Hristiyan nüfusunun varlığı günümüzle hemen hemen aynı bölgede yaşıyordu. Antik kentin kuzeybatı kesiminde, Kutsal Mezar Kilisesinin etrafında toplanan Hristiyan nüfus hep bu çevrede iskan olunuyordu. Kilise ve çevresindeki Hristiyan varlığının devamlılığını arkeolojik kazılar desteklemektedir. Bu da demek oluyor ki 614 Pers işgali ve 638'de Kudüs'ün müslümanlar tarafından fethi sırasında Kutsal kilise ve çevresi büyük bir zarar görmemiştir.²⁸⁷

²⁸³ Avni, s.396

²⁸⁴ Avcı, Kudüs..., s.328

²⁸⁵ Avcı, Kudüs..., s.328

²⁸⁶ Avni, s.396

²⁸⁷ Avni, s.397

II.BÖLÜM

8. ve 9. YÜZYILLARDA KUDÜS

2.1. Abbasoğulları Hakimiyeti

Emevilerin ardından Müslümanların kurduğu ikinci büyük halifelik olan Abbasi Devleti, kurucuları ve yöneticileri itibariyle hanedanlık olarak Hz. Peygamberin amcası Hz. Abbas'a (32/652) dayandırılmaktadır.

Emeviler'in özellikle son dönemindeki halife ve valilerin icraatları halkın devlet idaresine cephe almasına sebep olacak nitelikteydi. Emevi ailesi hilafeti kuvvet yoluyla elde etmişti. Kabile anlayışına uygun kurulan devlet Şii Harici isyanlarıyla, mevcut taht kavgaları ve basiretsiz halifeler sebebiyle sarsılmıştı. Ülke çapında yaygın olan memnuniyetsizlikten faydalanan Abbâsîler, kısa zamanda Emevilere karşı başlatılan harekete yön verir hale geldiler. Emevilere karşı önce gizlice, daha sonra ise koşulların uygun görülmesi üzerine açıktan propaganda faaliyetlerine başladılar. Söz konusu propagandalar özellikle mevâlinin²⁸⁸de yardımlarıyla başarıya ulaştı ve Emevi hilafetine bir ihtilalle son verdiler. Hilafetin Emevi soyundan Haşimi soyunun Abbasi koluna geçmesi ile Şam da İslam imparatorluğunun merkezi olmaktan çıkmıştı²⁸⁹. Çünkü Abbasoğulları devletin başkenti olarak Bağdat'ı tercih etmişlerdi. Bu değişiklikle idarenin ağırlık merkezi bir Akdeniz ülkesi olan Suriye'den sulanabilen zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı olan Irak'a geçmiş, böylece İslam kültürü üzerinde, Bizans yerine İran'ın tesiri yoğunluk kazanmıştır. Bütün bunların yanında devletin merkezinin Irak'a kayması ile Kudüs'ün önemi Emeviler dönemine nazaran azaltılmıştı²⁹⁰. Ancak siyasi açıdan etkisi azalan şehir, Abbasiler dönemi boyunca da Mekke ve Medine'den sonra İslam'ın üçüncü kutsal şehri olmayı sürdürmüştür.

Emeviler döneminin son yıllarında, II.Mervan'ın halifeliği sırasında, Emeviler ile Abbasiler arasında sınır kabul edilen Ürdün vadisinde şiddetli bir deprem meydana gelmişti. 747 yılında vuku bulan deprem ile ilgili İslam tarihi kaynaklarında pek fazla bilgi yer almazken, Yahudi ve Hristiyan kaynakları deprem ve etki alanı ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir²⁹¹. Hristiyan kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla deprem Ürdün'ü kapsayacak şekilde Şam bölgesinin tamamında etkisini göstermişti. Yaşanan yıkıcı depremde pek çok insan hayatını kaybetmiş, Kudüs başta olmak üzere pek çok şehirde mansatırlar, ibadethaneler ve evler yerle bir olmuştu²⁹². Deprem'in etkisiyle ilgili İslam tarihi kaynaklarında verilen sınırlı bilgilerde hemen hemen Hristiyan kaynaklarında anlatılanlarla aynıdır. İslam tarihçisi, İbn Tağriberdi'nin aktardıklarına göre; bahsi geçen depremde Şam halkı evlerini terk ederek kırk gün boyunca dışarıda

²⁸⁸ Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim.

²⁸⁹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler ve Abbasiler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, s.78

²⁹⁰ Avcı, Kudüs... , s.328

²⁹¹ Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003 s.48

²⁹² Arslantaş, s.48

gecelemişlerdi. Artçıların aralıksız devam ettiği Kudüs'te de halk korkusundan günlerce evlerine girememiş geceyi dışarıda geçirmek zorunda kalmıştır.

Ayrıca yaşanan afette, Kudüs'te Kubbetü's Sahra'nın doğu ve batı duvarları yıkıldı. Evlerin çökmesi üzerine sahabi Şedda b. Evs'in bütün çocukları enkaz altında kalarak hayatını kaybetmişlerdi²⁹³. Ayrıca, depremde Taberiye'de (Akdeniz) bir de tsunami meydana gelmişti. Samuel isimli bir Yahudi şair, "Yoser Ra'ash Shevi'i" adlı mersiyesinde bu afet sebebiyle kadın, erkek, çoluk- çocuk, pek çok Tevrat ve Mişna öğretmeni ve öğrencisinin öldüğünü haber vermektedir. Şair depremin tarihini 25 Şevat / 28 Ocak Pazar 748 olarak kaydetmiştir²⁹⁴. Yahudi takvimine göre depremin "Sebt"²⁹⁵ yılına gelmesi sebebiyle Yahudi din adamları yaşanan felaketten sonra Yahudi cemaatlerine oruç tutmalarını emretmiştir²⁹⁶.

Emeviler, Abbasi ihtilalini bastırmaya çalışırken 747'deki felakette hasar gören şehirle ilgilenememişlerdir. 750 yılında henüz kurulan Abbasi Devleti'nin ilk halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffah ise öncelikle kendini kabul ettirme mücadelesi veriyordu, dahası bu yeni devletin hazinesi, henüz yeteri kadar maddi kaynağa sahip değildi. Dolayısıyla Kudüs' te bulunan kutsal mekanların onarımı ancak seneler sonra yapılabilecekti.

754 yılında Abbasi hilafetinin başına geçen ve bir çok açıdan Abbasi devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Ebü Ca'fer el-Mansur tahta geçtikten dört sene sonra, yaz aylarında Kudüs'ü ziyaret etti²⁹⁷. Halife ziyaret sırasında depremde zarar gören Mescidi Aksa caminin gerekli görülen tadilatının yapılması için emir verdi. Ancak Abbasi hazinesinin finans kaynakları hala bu tamiratı karşılamaya yetmiyordu.

Belazuri halife Mansur'un 770 yılında şehri bir kez daha ziyaret ettiğini ve bu esnada Kubbetü's Sahra'nın tamir edilmesini ve Mescid-i Aksa'nın yeniden inşasını emrettiğini söyler. Zira, 770 yılında girilen tamirat için Abbasi halifesi Mansur, Emevi halifesi Abdümelik zamanından kalma, Kubbetüs sahra'nın kapılarında ki altın ve gümüşlerin eritilip paraya dönüştürülmesini emretmiştir²⁹⁸. Böylece uzun süredir hasarlı bulunan camiler onarılmıştır. Ancak, İlk dönem islam yazarlarından olan Taberi ve İbnül Esir kitaplarında halife'nin Kudüs'te yaptırdığı tadilatdan bahsetmemişlerdir.

²⁹³ Arslantaş, s.48

²⁹⁴ Arslantaş, a.g.e., s.49 ; Yahudi araştırmacı Baron bu mersiye için yazıldığını kabul etmektedir. Bkz. Salo Wittmayer Baron, A Social and Religious History of the Jews, New York, 1958, IV, s. 153; VII, s. 167

²⁹⁵ Tevrat'a göre Rab, Sina dağında Musa peygambere İsrailoğulları'nın sebt (Şabat) tutmalarını emretmişti. Buna göre tarlalar altı yıl ekilecek, 7. Yılda ise bağ – bahçe ve tarlalar fakirler, misafirler, köleler ve hayvanların faydalanması için serbest bırakılacaktı. İşte serbest bırakılan bu yıla Şabat yılı adı verilmektedir. Bkz. Kitabı Mukaddes, Leviler 25/1 vd.

²⁹⁶ Arslantaş, s. 48

²⁹⁷ Joshua Prower (İngilizce Çeviri: Haggain Ban – Shammai) *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period (638- 1099)*, New York University Press, New York 1996,s.14

²⁹⁸ Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem*, Published by Alfred A. Knoph, Newyork 2011, s.197

Ayrıca, Mansur Kudüs'ten ayrılmadan önce Mısır valisini de Kudüs'e davet edip onu Mısır valiliği görevinden azletmişti²⁹⁹.

Mansurdan sonra hilafetin başına geçen oğlu Mehdi on yıl hüküm sürdü. Onun hilafete geçişinden bir sene önce 774 yılında Kudüs'ü de etkisi altına alan bir deprem daha meydana geldi. 780 yılında Kudüs'e gelen halife Mehdi, Mescid-i Aksa'da dua etti³⁰⁰ ve depremin şehirde meydana getirdiği tahribatın onanırılmasını istedi.

Bu bilgiyi kanıtlar nitelikte, Mesudi kitabında Mehdi'nin tamiratıyla ilgili şöyle bahseder; *Abbasi halifelerinden el- Kahir – Billah(320- 322/ 932-934) arkadaşı, tarihçi Muhammed b. Ali el Horasani'ye Abbasi halifelerinin kendi dönemlerinde ki belli başlı icraatlarını sorduğunda el – Horasani, halife Mehdi'nin depremler dolayısıyla Kudüs'te meydana gelen tahribatı tamir ettirdiğini söylemişti*³⁰¹. Taberi bu restorasyondan da eserinde bahsetmezken, dönemin müverrihlerinden Mukaddesi “ *Ahsen el Takasim*” adlı eserinde depremin camiler üzerindeki etkisinden ve El Mehdi'nin restorasyonundan bassetmektedir. Dahası Mukaddesi eserinde, Mehdi'nin restorasyonundan sonra caminin aldığı son şeklide bize tasvir eder. Mukaddesi'nin aktardıklarına göre 774 yılı felaketinde caminin mihrabı dışında ki ana binası yerle bir olmuştu. Bu felaket üzerine, halife caminin tadilatının bir an önce yapılması için valilerine ve kumandanlarına haber gönderip her birinin bir kolonun masrafını üstüne alması emretti. Böylelikle depremden hasar gören kısımlar tamir edildilip cami restore edildi.

*Onun tasvirine göre; Mescidi Aksa'nın ana binasının 26 kapısı vardı. Mihraba doğru Büyük Bronz kapı olarak adlandırılan oldukça ağır bir kapı mevcuttu. Bu kapının hem sağında hemde solunda yedişer kapı daha bulunmaktadır ve doğu olanın üzerinde bezenip süslenmemiş onbir kapı vardır. Mukaddesi satırlarını şu şekilde devam ettirmektedir : “Aksa'nın ana binasının merkez parçası muazzam bir çatı ile kaplandı ve yoğun zift dökülerek üzerine muhteşem bir kubbe kondu. Tavanları maden levhalar üzerine kurşun ile kaplandı”*³⁰²

Mukaddesiden 50 yıl sonra Kudüs'ü ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev de eserinde Mescid-i Aksa'nın tasvirine geniş yer vermiştir. Ancak Nasır-ı Hüsrev'in verdiği ölçüler ilkinin verdiği ölçülerden oldukça farklıdır. Caminin Doğu duvarı –ki kuzeyden günëye caminin uzunluğudur – 420 kulaç ve kuzey duvarı boyunca genişlik 150 kulaçtır³⁰³. Mescitte iki yüz seksen tane mermer direk vardır³⁰⁴. Bu sonuçlara göre Mehdi'nin restorasyonunda camii daraltılmış ve uzunluğu kısaltılmıştır. Hüsrev'den sonra Kudüs'ü farklı yüzyıllarda ziyaret eden seyyahlarda hemen hemen bize seyahatnemedede yazılanlara yakın ölçüler vermektedir. Bu açıdan bakıldığında Nasr-ı Hüsrev'in tasviri

²⁹⁹ Prower, a.g.e., s.14

³⁰⁰ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi C.III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s.500

³⁰¹ Arslantaş, s. 50

³⁰² Gül, s.132

³⁰³ Nasır ı Hüsrev, *Sefername*,(Çev.Abdülvehhab Tarzi) Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994, s.39

³⁰⁴ Nasır ı Hüsrev, s.39

Mukaddesi'nin tasvirine göre daha gerçekçi olduğu kabul edilebilir. El Mehdi döneminde ki restorasyonda caminin sınırlarının daraltılmasının sebebi ise Abbasilerin nispeten Suriye ve Filistin'e önem vermemeleri, mali sebeplerin yanısıra Kudüste bu dönemde nüfusun azalması ile açıklanabilir³⁰⁵.

Abbasiler Kudüste ki ilk yıllarında Mescid-i Aksa etrafını Harem-i Şerif bölgesi ilan ederek bu bölgeye gayrimüslimlerin girişini yasaklamıştır.

2.1.1. Harun Reşid Dönemi

En tanınmış Abbasi halifelerinden bir tanesi olan Harun Reşid (786-809), abisi Musadan (Hadi) sonra hilafetin başına geçti. 786 'da Abbasoğullarının yeni halifesi olan Harun, 23 yıl 2 ay hüküm sürdü.³⁰⁶ Onun döneminde devlet her alanda gelişme gösterdi.

İlim ve kültür hayatına düşkün olan Harun Reşid devrinde, Kudüs siyasi hayatın bir parçası haline geldi. Harun Reşid'in hilafetin başında olduğu dönemde, Batı Avrupada "*Büyük Charles*" ismi ile bilinen Şarlman'a 800 yılının noelinde Kutsal Roma-Germen imparatoru olarak Papa tarafından taç giydirilmişti. Papa tarafından seçilen Avrupanın yeni lideri, kendisini Konstantin ve Justinian misyonunun mirasçısı olarak kabul ediyordu. İmparator, bu sebeple Hristiyan halklarının savunucusu olarak Kral Davud'un şehri, Hz. İsa'nın dirilişinin gerçekleşeceği yer olan, hristiyanlar içinde kutsal kabul edilen Kudüs'e yöneldi³⁰⁷.

Bu eğilimin en önemli sebeplerinden bir tanesi de Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun Doğu'nun en güçlü devletlerinden bir tanesi olan Abbasiler ile düşmanlarına karşı kurmak istediği çıkar ilişkisiydi. Şarlman'a Batı'da Papa tarafından taç giydirilmesi Doğu- Ortodoks kilisilerince kabul edilemez bir hareket sayılmış ve Doğu Roma ile olan ayrılık keskinleşmişti. Bu durum üzerine, Şarlman Bizans'ın bir diğer düşmanı, onunla devamlı savaş halinde bulunan, Bağdat halifeliğiyle müttefik olmak istedi. Bu istek doğrultusunda Şarlman, Abbasi Hükümdarı Harun Reşit'e elçileri aracılığıyla bir mektup gönderdi. Mektup'ta Harun Reşid'den Kudüs'teki hristiyanlar için bazı imtiyazlar istediğini dile getirip, Hristiyanların kutsal kabul ettiği topraklara özellikle Kudüs'e rahatça gitmelerini sağlamak amacıyla Hristiyan yolcular için geçit güvenliği talep etti.³⁰⁸

Şarlmanın teklifinin Halife tarafından da olumlu karşılanmasının ardından döneminin iki büyük hükümdarı arasında çıkarları doğrultusunda dostluk başladı. Buna göre; Şarlman, Batıda Abbasi çıkarlarını gözeterek, Harun Reşid ise Korelenj

³⁰⁵ Gül, s.133

³⁰⁶ Farac, s.205

³⁰⁷ Sebag, s.198

³⁰⁸ Steven Runciman, Haçlı..., s.20

İmparatorluğunun çıkarlarını Bizans –Venedik tehdidine karşı güvence altına alacaktı.³⁰⁹ Harun Reşid ve Şarlman arasında ki bu menfaat ilişkisi Hristiyan, İslam ve Musevi cemaatlerinin tarihi süreçte ki en ilginç temaslarından bir tanesini teşkil ediyordu³¹⁰. Yaşamları boyunca yüzyüze hiç karşılaşmayan bu iki hükümdar arasındaki iletişim Şarlman'ın Yahudi elçileri aracılığıyla gerçekleşiyordu.

İlk önceleri, Karolenj imparatorluğu tarafından, belirli sayıda özel olarak seçilmiş hacılar Kutsal topraklara, Bağdat Halifeliğinin yönlendirmesiyle geldi. Bunlar, Kuzeydoğu güzergahından geçerken Şarlman'ın ticari aracılığı gibi davrandılar. Ayrıca bu ziyaretler esnasında Kutsal Roma Germen İmparatorunun elçileri, Doğunun büyük hükümdarına kaliteli yün dokumalar ve konfeksiyon malzemelerinin yanı sıra en iyi Alman av köpekleri ve pek çok pahalı hediyeler getiriyorlardı.³¹¹

Bu ikili ilişkinin Kudüs'te yarattığı maddi ve manevi tesiri anlatmadan önce Korelenj imparatorluğu'nun gözündeki bu durumun nasıl efsaneleştirildiğinin, birkaç örnekle inceleyecek olursak;

Şarlmanın işlerinden sorumlu vekili Einhard, İmparator ve halife'nin diyalogunu şu şekilde aktarmıştır ;

Şarlman ile neredeyse Hindistan hariç bütün Doğuyu hakimiyeti altına alan Abbasi Hükümdarı Harun Reşid'in aralarındaki samimiyet oldukça ileri boyutta idi. Harun Reşid'in, imparatorun, hediyelerini kabul etmiş olması Şarlmanın gözündeki o derece kıymetliydi ki bu teveccühü dünya üzerinde ki diğer kral ve prenslerin kabulünden daha değerli ve üstün tuttuğunu dile getirmişti. Öyle ki O(İmparator)Abbasi halifesinin hediyelerle şerefendirilmiş ve gönülü alınmış saygı değer bir kişi olduğunu düşünüyordu.

Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun ulakları efendimizin ve kurtaracağımızın (Hz.İsa) en kutsal mezarı ve dirilişinin şehrine, Şarlmanın tekliflerini ulaştırdılar. Harun Reşid bu beylerin anlattıklarını dinleyip, sorularına cevap verdikten sonra Latin hristiyanlarının burada ki kurtuluşunu Şarlman'ın kendi yargısına bıraktı³¹².

Einhard'ın yazdıklarından sonra Şarlman ile Çağdaş St. Gallen papazı Kekeme Notker'in aktardıklarına göre ;

Harun Reşid : "Kardeşim Charles'den (Şarlman) duyduklarımın doğru olduğunu şimdi anlıyorum. O düzenli olarak ava çıkarak ruhunu ve bedenini istekleri ile meşgul edip, zihninde ki cennet tahayyülüne ait herşeyi ele geçirme alışkanlığı edinmişti. Beni

³⁰⁹ Pierre Beaudry and Hussein Askary, *The Abbasid Caliphate of Haroun al-Rashid*, 2010, Amatterofmind.org/Pierres_PDFs/HISTORY % 202/BOOK_1/7._THE_ABBASID_CALIPHATE_OF_HAROUN_AL_RASHID.pdf, (15.11.2015)

³¹⁰ Pierre Beaudry, *Charlemagne and Harun al – Rashid*, Part 1, Amatterofmind.org/Pierres_PDFs/History %202/BOOK_1/4._CHARLEMAGNE_AND_HARUN_AL-RASHID-PART_1.pdf, (15.11.2015)

³¹¹ Beaudry, s.4

³¹² Beaudry, s.4

şereflendirmek adına bu denli zahmete girdiğini görüyorum; karşılık olarak ona kendisinden daha kıymetli neyi sunabilirim? Joshua'ya (İsa) gösterilen ve Abraham'a sözü verilen bu toprağı verirsem, onu barbarlardan artık koruyamayacağı bir gerçek. Şayet alışılmış yiğitliğiyle onu korumayı denerse, korkarım ki Frank krallığın sınırından geçen vilayetler onun yönetimi altından çıkar. Söylediğim gibi aynı şekilde bende cömertliği karşısında teşekkürümü göstermeye çalışacağım. Elimizde tutmak adına toprağı ona vereceğim. Temsilcisi olarak şahsen onu yönetmeye bakacağım. Her ne zaman isterse ve ne zaman imkân olursa elçilerini bana gönderebilir. Beni vilayet gelirlerin en güvenilir kâhyası olarak görecektir³¹³.''

Haçlı tarihçisi William Tyre'nin aktardıklarına göre Şarlmanın elçileri Abbasi halifesini ve Kudüs'ü sık sık ziyaret ediyorlardı.³¹⁴ Bu ziyaretler esnasında Halife onlara Kutsal- mübarek yerin (The Church of the Holy Sepulchare) eşyalarını teslim etmişti.

Yine bazı Avrupalı yazarlar, Zacharias adlı Kudüs başpapazının Aachen'e bizzat gelerek, Kutsal şehirde bulunan Kıyame Kilisesi'nin ve şehrin kendisine ait olan anahtarını İmparator'a verdiğini iddia eder. Sözde teslim edilen anahtarın, Halife mi yoksa Başpapaz tarafından mı verildiği önemli bir nüanstır. Çünkü, İslamın dini ve siyasi lideri Harun Reşid'in anahtarı vermesi demek kendisini Büyük Roma imparatorluğu'nun asıl halefi olarak gören Kutsal Roma Germen İmparatorluğuna yapılan siyasi bir jesttir. Fakat şehrin Bizanslı ortodox başpapazının, katolik imparator'a bizzat getirmesi ise yüzyıllardır Kudüs'teki Hristiyanların manevi hamiliğini üzerinde tutan bizans kilisesine karşı kazanılmış bir zafer olmasının yanı sıra elbette dini bir jest olarak düşünülebilir.

Günümüzde, Şarlman ile Harun Reşid arasında gerçekleşen bu hediyeleşme hikayelerinin modern tarihçiler arasında abartılı olduğu ve gerçeği yansıtmadığı kabul edilmektedir. Ancak şu kesindir ki iki hükümdar arasında siyasi bir temas mevcuttu ve bu ikili ilişkinin sonucu olarak birbirlerine zenginliklerinin nişanesi hediyeler göndermişlerdi.

Karşılıklı olarak sürekli gidip gelen elçiler vasıtasıyla Abbasi Halifesi Harun Reşid (786-809) ve Charlemagne arasında tesis edilen dostane ilişkilerin neticesinde Kudüs'teki Hristiyanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kendi yerleşim bölgelerini kurmalarına imkân tanındı³¹⁵. Öyle ki birisi Zeytin Dağı'nda, diğeri Kutsal Mezar'ın yakınında olmak üzere iki yeni manastır inşa edildi. Yine bu dönemde, "Kan Meydanı" olarak bilinen bir alanda hacılar için bir han, bir kilise, bir kütüphane ve pazaryerinden oluşan bir grup yapılar topluluğu tesis edildi.³¹⁶ Bu tesislerin masrafları için ise Josaphat Vadisi'ndeki (Kudüs ile Zeytin Dağı arasında kalan vadi) meyve bahçeleri ve pirinç tarlalarıyla, on iki büyük konağın gelirleri buraya tahsis edildi. Yaklaşık seksen yıl

³¹³ Beaudry ,s.5

³¹⁴ Tony Benson, *Charlemagne and Jerusalem, The Testimony*, Temmuz 2002, www.testimony-magazine.org/back/July_2002/benson2.pdf, s.282, (08.12.2015)

³¹⁵ Avcı, Kudüs..., s.328

³¹⁶ Runciman, s.21

sonra Kudüs'ü ziyaret eden hacılar her ne kadar biraz yıpranmış olsa da bu tesislerin hâlâ faal olduğunu gördüler.³¹⁷ Bernard adlı bir keşiş önce Kudüs daha sonra Filistin'i 9. yy'da ziyaret etti. Buradaki ziyareti sırasında kaleme aldığı notlarında Şarlman'ın buradaki çalışmalarının sonucu hrisitiyan hacılar için mükemmel sonuçlar doğurduğundan bahsedip onlar için yapılan kurumlardan özellikle darülacezeden bahsetmiştir³¹⁸.

Görülüyor ki Şarlman'nın Kudüs'teki faaliyetleri, bir süreliğine de olsa, Filistin Hristiyanlarının üzerinde ki Bizans hamiliğine son vermiştir. Kudüs'te hristiyanlar onun yaptığı hayrata, kendisine ulaştırdıklarına hürmet duygusuyla mukabele ettiler. Fakat Karolenj imparatorluğunun sönüşü ve Bizans'ın yeniden canlanmasıyla bu Frank müdahalesi umut edilenden kısa sürdü. Bu gelişme, Büyük Şarlman tarafından inşa ettirilen barınaklar, Latin Meryem Kilisesi'nde icra olunan latince ibadetler ve Kutsal Mezar'da hizmet eden latin rahibelerden başka bir hatıra bırakmadı.³¹⁹

Bu dönemin Kudüs tarihindeki bir başka önemli tarafı, şehrin Türklerle tanışmış olmasıdır. Kökleri Orta Asya'ya dayanan bu millet Araplarla savaş halindeyken, Talas savaşından sonra yavaş yavaş İslamiyeti kabul edip Abbasi bürokrasisinde söz sahibi olmaya başlamışlardı. Öyle ki Türkler, İslamiyeti kabul ettikten sonra Abbasi ordu komutanları ve maliye bakanı olarak Filistine geldiler. Kudüs'te bilinen ilk Türk ise Harun Reşid'in hanımı Soğdlu bir Türk olan Maride idi³²⁰. Hatta Maride, kendinden sonra halife olacak olan Memunun da annesi idi .

Harun Reşit vefatından önce halefi olarak oğlu Emin'i göstermişti. Ancak Memun babasının vefatından sonra hilafeti ele geçirmek için Devlete karşı oluşan muhalif ekollerin desteğini alarak kardeşine galip geldi ve hilafetin başına geçti.

829'de Abbasi halifesi olan Memun Harem-i Şerif'in doğu ve kuzey kapılarını yaptırdı³²¹. Doğal felaketler nedeniyle hasara uğrayan Kubbetüs Sahrayı restore ettirdi. Ancak, bu tadilat sırasında caminin orijinal çinileri de değiştirildi ve halife kendi adını taşıyan yeni bir kitabe hazırlattı.

Caminin kurucusu Abdülmelik b. Mervan'a ait mavi çini üzerine sarı göz alıcı kufi yazı ile yazılmış olan kitabenin çinilerinin çoğu çıkarıldı³²². Onun yerine halife daha koyu mavi çiniler koydurarak Abdülmelik ismini kaldırtıp kendi ismini yerleştirdi ve kitabe son şeklini aldı.

³¹⁷ Kaleli, s.334

³¹⁸ Benson, s.282

³¹⁹ Runciman, s.22

³²⁰ Balcı ve İnce, s.27

³²¹ Avcı, Kudüs..., s.328

³²² Philip K. Hitti (çev. Salih Tuğ), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, C. I, İstanbul, 1989, s. 348

Buna göre ;

“Bu kitabeyi Allah’ın kulu, vefalı kumandan Abd Allah İmam el Memun yetmiş iki yılında yaptı. Allah ondan razı olsun”³²³.

Buradan da anlaşılıyor ki kitabenin ismi restorasyon sırasında değişmiş ancak tarih Abdülmelik’in hilafet yılları olan H.72/ M.691 olarak kalmıştır.

Kubbetüs Sahra’da H.216/M. 813 yılına ait bir başka kitabe daha bulunmuştur. Bu kitabe sekizli binanın dört dış duvarının yüzünde ki her bir tunç madeni levhalar üzerine damgalanmıştır³²⁴. İnce kufi el yazısıyla yazılan bu kitabe muhtemelen Halife Memunun yaptırdığı restorasyona aittir. Bu kitabe ise dilimize şu şekilde çevrilmiştir;

“Allah’ın sevgili kulu Abdullah İmam el- Memun emri ile Allah mevcudiyetini uzatsın ve vefalı kumandanın kardeşi ve vefalı kumandan er Raşid’in oğlu Ebu İshak’ın – Allah ömrünü uzatsın - vekilliğinde ve vefalı kumandanın hemşehrisi Salih İbn Yahya’nın ellerinde tamamlandı. 216 yılının Rebiülahir ayında”³²⁵.

Abbasi halifeleri Harun Reşit ve Memun döneminde devletin ilim faaliyetlerine değer vermesi, Kudüs’ü de 8.yy’da önemli bir ilim ve öğretim merkezi haline getirdi. Öyle ki, Evzai Süfyan es – Sevri, Leys b. Sa’d ve Muhammed b. İdiris eş – Şafii şehri ziyaret ederek dersler verdiler³²⁶. Aynı yüzyılda Basra mektebinin en bilgili ve faziletli kadın sufi şairlerinden olan Rabia Adeviye³²⁷ Bişr el Hafi ve Bağdat mektebinde yetişen Seri es- Sakati gibi mutasavvıfların, Kudüs’te bulunması şehri sufiler için cazip hale getirdi. Bu gelişmelerle birlikte, salgın hastalıklar, depresyon, Memun döneminde yaşanan kıtlık ve çıkan bir takım isyanlar sonucu şehir zarar görmüştü.

Özellikle Mutasım Billah’ın döneminin sonlarına doğru Emevi soyundan geldiğini iddia eden Ebu Harb el Müberka adlı bir kişi Filistin’de isyan etti³²⁸. İsyanın şiddetlenip yayılması sonucu Kudüs’te ciddi zarar gördü. İsyanın şehre girmesinden sonra halk Kudüs’ten kaçtı ve şehri tahrip eden asiler, üç dine ait olan ibadethanelere de zarar verdi.

Halife Mutasım döneminde, Türk unsurları devletin önemli kademlerinde söz sahibi olmaya başlamış, yaklaşık bir asır devam eden İran etkisi yerini Türk etkisine bırakmıştı. Bu yeni millet, ilerleyen yıllarda hilafette o kadar yer alacaktı ki, Kudüs bürokrasisinde uzun yıllar söz sahibi olacaklardı.

³²³ Hitti, s. 348

³²⁴ Gül, s. 126

³²⁵ Gül, s.127

³²⁶ Avcı, Kudüs..., s.328

³²⁷ Cavit Sunar, *Ana Hatlarıyla İslam Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s.16

³²⁸ Casim Avcı, *Muta’sım Billah, DİA*, C.31, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s.381 (ss.380-382)

Türklerden özel bir birlik kuran halife onları Samarra³²⁹ şehrine yerleştirdi. Mutasım döneminde Abbasi orduları baş kumandanlığı yapan Hayder b. Kavus (Afşın) Suriye bölgesi valiliğine getirildi. Afşın Bey'in Suriye valisi olması demek Kudüs üzerinde söz sahibi olan bürokratik gücün bir Türk tarafından idare olunması anlamına geliyordu. Bu tarihten itibaren haçlıların gelişine kadar Kudüs üzerinde söz sahibi olan bütün yöneticiler hemen hemen Türklerden seçildi. Hatta, Mısırda Tolunoğulları devletini kuran Ahmet b. Tolun 878' de Filistin'i ele geçirdiğinde bölgenin valileri Türk idi.³³⁰

2.2. Tolunoğulları Hakimiyetinde Kudüs

8. yy'ın sonlarına doğru Abbasi Devleti siyasi, sosyal bunalım ve isyanlar sebebiyle duraklama dönemine girdi. O dönemde, yalnız Doğu'nun değil bilinen dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olan Abbasi Hilafetinin hakim olduğu topraklarda bağımsız devletler ortaya çıkmaya başlamıştı.

9.yy ortalarında Ahmet b. Tolun, Mısır - Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'nin tamamını hakimiyetleri altında birleştirip Tolunoğlu Devletini kurdu³³¹. 868 yılında kurulan devlet, İslam halifeliği toprakları içine kurulan ilk müstakil Türk siyasi teşekkülüdür. Kurucusu Ahmet b. Tolun Samarrada yetişmiş bir Oğuz Türküydü³³².

Abbasi hakimiyeti içinde isyanlar devam ederken, 870 yılında Tolunoğlu Ahmet'in önünü açan ve gücüne güç katan bir gelişme oldu. Kudüs'ün bağlı olduğu Suriye – Filistin bölgesi valisi İsa b. Şeyh es-Şeybani, Bağdat'ta meydana gelen karışıklıklardan faydalanarak vergilerini hilafet merkezine göndermeyi bırakıp burada bağımsız bir yönetici gibi hareket etmeye başladı³³³. Bağdat halifesi Filistin valisini itaat altına alamayınca 869 yılında Ahmet b. Tolun'dan yardım istedi. Bu gelişme Mısır hükümdarının gücünü artırıp civar beldeleri kendine bağlamasını sağladı³³⁴. Ancak Suriye üzerine orduları ile giden Ahmet, Mısır'daki isyanlar sebebiyle Kudüs'ü ele geçiremeden geri dönmek zorunda kalmıştır. 878 yılında Şam bölgesi üzerine yeniden sefere çıkan Ahmet b. Tolun bu defa Kudüs ve bir çok şehri ele geçirdi³³⁵. Ahmet b. Tolun'un Suriye ve Filistin'i zaptetmesi ve hemen ardından kendi adına para bastırması Muvaffak Billah'ı harekete geçirdi ve onu Mısır valiliğinden hemen azletti. Bunun

³²⁹ Abbasi halifesi Mu'tasım – Billah tarafından 836 yılında Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde ve Dicle'nin sol kıyısında kurulmuş, 836 – 892 yılları arasında başşehir olarak kullanılmıştır. Halife bu şehri Türklerden teşkil ettiği, askeri birliklere yeni bir yerleşim merkezi sağlamak amacıyla hazırlatmıştır. Bkz. Mustafa Demirci, *Samerra, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c36/c360060.pdf>, (02.02.2017) s.70

³³⁰ Balcı ve İnce, s.27

³³¹ Ebulföz Elçibey, *Tolun Oğulları Devleti* (Çev: Selçuk Alkın), Özener Matbaası, İstanbul, 1997, s.238

³³² Nadir Özkuyumcu, *Tolunoğulları, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.41, S.S, 233-236 İstanbul,2012, s.234

³³³ Nadir Özkuyumcu, *Tolunoğulları*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=268%Syz=367200> s.2, (02.02.2016)

³³⁴ Avcı, Kudüs... s.328

³³⁵ Özkuyumcu, s.2

üzerine Ahmet b. Tolon hilafet makamıyla ilişkisini kesti ve bağımsızlığını ilan etti³³⁶. Kudüs bu tarihten itibaren Haçlıların şehri ele geçişine kadar Türk yöneticeler tarafından idare olunmuştur.

Ahmed b. Tolun'un vefatının ardından yerine genç ve tecrübesiz oğlu Humâreveyh'in tahta çıkışını fırsat bilen Abbasi halifesi Muvaffak, uzun zamandan beri mücadele halinde olduğu Tolunoğulları'nın Mısır, Suriye ve Kudüs'te ki hakimiyetine son vermek üzere yeni bir plan hazırlığına girişmişti. Bu amacına ulaşmak için Musul ve Cezîre³³⁷ valisi İshak b. Kündâcık³³⁸ ile Enbâr³³⁹, Rahbe³⁴⁰ ve Tarîkulfurat valiliklerini yürütmekte olan Muhammed b. Ebi's-Sâc ile birlikte hareket eden Muvaffak, ayrıca oğlu Mu'tezid komutasındaki halife ordusunu da bölgeye gönderdi³⁴¹. Hızla Suriye'ye ilerleyen Mutezid, Mısır'dan yetmiş bin kişilik ordusu ile bizzat harekete geçmiş olan Humâreveyh'i Filistin bölgesinin Tavâhîn mevkiinde mağlup ederek onu Mısır'a kaçmak zorunda bıraktı. Ancak Humâreveyh'in pusuda bekleyen Şam komutanı Sa'd el-Eyser, Humâreveyh'in kaçışından habersiz yağma ve talana dalan Mu'tazid'in ordusunu pusuya düşürdü. Sonucu tamamen değiştiren bir galibiyet elde ederek Mu'tazid'i Bağdat'a dönmek zorunda bıraktı (271/885)³⁴². Yapılan son savaşın neticesini ancak Mısır'a döndükten sonra öğrenebilen Humareveyh daha sonra Suriye bölgesindeki hakimiyetini sağlamlaştırmak için kendine muhalif olan güçleri bertaraf etti. Kaynaklardaki ifadeye göre bu galibiyetten sonra Humareveyh ordusunu Samerra'ya kadar ilerletti. Bu kesin yürüyüş karşısında telaşa kapılan Abbasi Halifesi Muvaffak, Humareveyh'e bizzat kendi elleriyle bir anlaşma metni yazdı. Buna göre; Abbasi Hilafeti Mısır ve Suriye'nin elbette Kudüs'ün idaresini otuz yıllığına Tolunoğlu Devletinin hakimiyetine bıraktı³⁴³.

Tolunoğullarının kuruluşunun ilk yılları Yakın ve Orta Doğu'da İslam dini bünyesinde çok sayıda tarikat, mezhep ve dini grupların ortaya çıktığı bir dönemdi. Ahmet b. Tolon sünni mezhebin hanefi koluna mensup olmasına rağmen diğer tüm mezhep mensuplarına hoşgörülü davranıyordu. Kendisinden sonraki hükümdarlar da onun gibi dini hoşgörü sahibi liderler idiler. Öyle ki 897 yılında Harun bin Humareveyh, döneminde İlk önceleri Dımaşk valiliği yapan Ebu zer Şafi, Mısır hükümdarı'nın

³³⁶ Özkuyumcu, s.234

³³⁷ İslam coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen ad. Ceziretü Asûr, İklimü Asûr da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Meyyafarikin (Silvan). Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır. Bkz. Ramazan Şeşen, *Cezire, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c07/c070360.pdf>, s.509, (03.03.2017)

³³⁸ 892 yılında vefat eden İshak b. Kündacık, Abbasiler'in önde gelen Türk kumandanlarından biridir. Bkz. Nadir Özkuyumcu, *İshak b. Kündacık, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220323.pdf>, s.535, (03.03.2018)

³³⁹ Irak'ta Fırat'ın sol sahilinde harabeleri bulunan tarihi bir şehir. Bkz. Abdülaziz ed – DURİ, *Enbar, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c11/c110106.pdf>, s.171, (08.09.2017)

³⁴⁰ Günümüzde Lübnan'ın Akkar valiliğine bağlı bir belde.

³⁴¹ Saim Yılmaz, *Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbasi – Tolun oğulları ilişkileri*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11 / 2005, s. 171-199, s.174

³⁴² Yılmaz, s.174

³⁴³ Yılmaz, s.175

istegiyle devletin merkezi Kahire'ye baş kadı olarak tayin edildi.³⁴⁴ Ebu Zer Şafi, ismindende anlaşılacağı üzere şafi mezhebine mensup bir zattı. Onun Mısır'a baş kadı olmasıyla Tolunoğlu hakimiyetinde ki tüm topraklar gibi İslam dini açısından mukaddes olan Kudüs'ün üzerinde de en önemli söz sahibi olan yargıç artık Şafi mezhebine mensuptu.

Tolunoğlu devletinin kurulduktan kısa bir süre sonra 905'te yıkılması üzerine Abbasiler Kudüs'ü geri aldı. Yeniden Abbasi hakimiyetine giren şehirde Halife Muktedir 913 yılında Kubbetü's Sahra'nın onarılmasını ve her bir kapısının büyük ahşap bir girişle desteklenmesini emretmiştir³⁴⁵.

İhşitler (Aksitler) Devleti

930 yılında Suriye valiliğine atanan ve Fergana Türklerinden olan Muhammed b. Tuğç daha sonra halife tarafından Mısır valiliğine tayin edilmiştir. Onun Mısır valisi olması, Abbasi hilafetinin gerileyişini hızlandırdı. Çünkü bu dönemde en önemlileri Haleb ve Musul'da Hamdaniler³⁴⁶ ile Mısırdaki İhşitoğulları olan mahalli hanedanlar ortaya çıktı. Kuruluş amacı İslam'a hizmet etmek olan bu küçük devletler iç savaşa neden oluyor ve Abbasi Hanedanlığının çöküşünü hızlandırıyordu.³⁴⁷ İç savaşlardan yararlanan Mısır valisi Filistin ve Güney Suriye üzerinde hakimiyet kurdu. Meliklerin meliki anlamına gelen İhşid lakabını alan Muhammed b. Tuğç Kudüs'ü de idaresi altına almıştı.³⁴⁸

İhşidoğulları, Kudüs'e özel önem verdi. Onun dönemde şehir dışında vefat eden müslüman idareciler Kudüs'te gömülmek istemiştir. Örneğin Abbasiler'in iki Mısır valisi İsa b. Muhammed en Nuşeri ve Ebu Mansur Tekin et Turki el – Hazari Kudüs'te defnedilmiştir. İhşidiler'in kurucusu Muhammed b. Tuğç, kardeşi Hasan, oğulları Ebu'l Kasım Ünüçür ve Ebu'l – Hasan Ali ile İhşidiler'in meşhur veziri ve hükümdarı Ebu'l – Misk Kafur da burada gömülen mühim şahsiyetler arasındadır³⁴⁹. Pek muhtemel bu kimseler Aksa'nın doğusundaki mezarlığa gömülmüştür³⁵⁰.

2.4. Fatımi Hakimiyetinde Kudüs

İslam dünyasında 7.yüzyıl'da başlayan görüş ayrılıkları, muhalif hareketler ve güçler 8.yüzyıl'da şiddetlenerek artmıştı. Yaşanan olayların sonuçlarından bir tanesi de

³⁴⁴ Elçibey, s.173

³⁴⁵ Basit ve diğerleri, s.83

³⁴⁶ 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanı. Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, *Hamdaniler*, *DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c15/c150238.pdf>, s.446,(08.02.2018)

³⁴⁷ Runciman, s.24

³⁴⁸ Sebag, s.199

³⁴⁹ Avcı, Kudüs..., s.328

³⁵⁰ Balcı ve İnce, s.28

İslam dünyasında ortaya çıkan fikir ayrılıklarından kaynaklanan mezheplerin ve akımların ortaya çıkması idi. Temelde Sünni İslam ve Şia olarak ayrılan gruplardan Sünni İslam'ı tercih eden devletler, genelde tüm İslam coğrafyasında olduğu gibi Kudüs'te de, Fatımi devleti kurulana kadar siyasi bir üstünlük sağlamıştı. Sünni İslamın uzun süre devam eden mutlak üstünlüğe rağmen Şia taraftarları faaliyetlerine aralıksız devam ediyorlardı. Onuncu yüzyıldan itibaren çalışmalarını sistematik olarak sürdüren Şia taraftarları yetiştirdikleri dailerle (Şia probagandistleri) İslam dünyasının dört biryanında kendi fikirlerini yaymaya çalışıyorlardı. En nihayetinde bu istikrarlı çalışmalarının ilk siyasi teşekkülü olan Fatımi Devleti'ni Kuzey Afrika'da kurmayı başardılar.

969 yılında Mısır merkezli İhşitleri yıkan Fatımiler bölgeye hakim oldular. Kudüs 969 – 1071 yılları arasında yaklaşık bir asıra yakın Fatımilerin hakimiyetinde kaldı.³⁵¹ Fatımiler, kendilerini soy olarak Hz. Peygamberin kızı Fatıma'ya dayandırmaktadırlar³⁵².

Fatımileri'in iktidarının ilk yıllarında Bizans tehtidi Doğu'da kendini iyice hissettirmeye başlamıştı. Nitekim, 969 yılında Bizans tahtına geçen Çimiskes selefi Nikephoros Phokas'ın başarılı Doğu siyasetini³⁵³ sağlamlaştırmak ve devamını sağlamak amacıyla Suriye üzerine yürüdü³⁵⁴. Çimiskes'in doğu müslümanlarına karşı yaptığı seferler son derece parlak sonuçlar doğurdu. İmparator'un bu Doğu seferleriyle ilgili Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un³⁵⁵ eserleri arasında saklı kalmış gayet enteresan bir belge mevcuttur. Bahsi geçen kaynak Çimiskes tarafından, müttefiki Ermeni kralı III. Ashod'a yazılmıştır. Mektuptan anlaşılacağı üzere Çimiskes'in Doğu seferlerinin bir amacınıda Kutsal şehir Kudüs'ü müslümanların elinden almak olduğunu öğreniyoruz.³⁵⁶ Bu bakımdan Bizans'ın 974 ve bilhassa 975 seferi, bazı Hristiyan tarihçiler tarafından gerçek bir haçlı ruhu taşıdığı düşünülmektedir. İmparator Nisan başında Antakya'dan Emesa'ya(Humus) yürüdü burada kısa bir mukavemetin ardından Lübnan üzerine ilerledi.

³⁵¹ Avcı, Kudüs..., s.328

³⁵² Eymen Fuad Seyyid, *Fatımiler*, Diyanet İslam Ansiklopedisi C.12, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995,s.228

³⁵³ Doğu Roma ordusu, Emesa'ya (Humus) karşı yürüdülse de onun, ahali tarafından boşaltılmış olduğunu gördüler ve şehri tutuşturup gittiler. Bu yıl içinde Bağdat yiyecek sıkıntısı çekti ve bir kor buğday 90 altın dinara satıldı. Musul havalisinde de birçok çekirgeler görüldü. Kısa bir zaman sonra Roma kralı Nicephorus geldi ve Antakya'ya karşı çadırlarını kurdu; sonra buradan Trablus'a gitti ve şehrin dışındaki bütün binaları yaktı ve kuvvetli Gaza Kalesine kadar giderek bu kaleyi ele geçirdi ve içinden büyük miktarda eşya aldı. Sonra Emesa ve Halep'e karşı hareket ederek buralarda 2 av kaldı, esirler aldı, yağma etti ve ona mukavemet edecek bir kimse çıkmadı. Onun yanındaki esirlerin 100.000 erkek ve kadın gençlerden müteşekkil olduğu görülmüştü. Çünkü ihtiyar kadınları ve ihtiyar erkekleri esir olarak almıyordu. Bunların bir kısmını öldürmüştü. Çünkü ihtiyar kadınları ve ihtiyar erkekleri esir olarak almıyordu. Bunların bir kısmını öldürmüştü. Çünkü ihtiyar kadınları ve ihtiyar erkekleri esir olarak almıyordu. Bunların bir kısmını öldürmüştü. Çünkü ihtiyar kadınları ve ihtiyar erkekleri esir olarak almıyordu. Çünkü askerleri adam öldürmek yüzünden yıpranmışlardı. Sonra aldıkları ganimetin müthiş yükü onları harekettten alıkoyuyordu. Bkz. Farac, a.g.e., s.267

³⁵⁴ Ostrogosky, a.g.e., s.275

³⁵⁵ 11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu coğrafyasında yaşamış olan Ermeni müellifi.

³⁵⁶ Vasiliyev, a.g.e., s.392

Çimiskes bundan sonra kutsal ülke Filistin içine girdi. Tiberias³⁵⁷ (Taberiye), Nasıra³⁵⁸, sahil şehri Akka³⁵⁹ ve nihayet Fatimiler'in ana üssünü teşkil eden Kayseriye'yi aldı.³⁶⁰ Bizans'ın bu kararlı ilerleyişi üzerine Kudüs "merhamet dilemeye" başladıysa da İmparator'un orduları şehri ele geçirmeye muvaffak olamamıştır. Bu konu ile ilgili, Çimiskes, Ashod'a yazmış olduğu mektupta şöyle diyor: "Eğer burada merkezlerini kurmuş olan hain Afrikalılar sahil kalelerine iltica etmiş olmasalardı, Allah'ın inayetiyle Kudüs'e girecek ve mukaddes yerlerde dua edebilecektik".

Öyle görülüyor ki İmparator, Kudüs'ün üzerine yürümenin Bizans İmparatorluğu için tehlike arz edeceğini anlamıştı. Kutsal şehir üzerine ordularını göndermeden evvel sahili takip eden yoldan ilerliyerek, kuvvetlerini kuzeye sevketti ve bu yol üzerinde bulunan birçok şehirleri ele geçirdi³⁶¹. Çimiskes'in aynı mektubu şu satırları devam etmektedir: "Şimdi bütün Fenike, Filistin ve Suriye müslümanların tiranlığından kurtulmuştur ve Romalılara itaat etmektedir". Tabi ki bu belge birçok abartılar içermektedir. Öyle ki hıristiyan Arap tarihçi Antakyalı Yahya'nın verdiği otantik bilgiyle, Bizans imparatoru'nun mektubu mukayese edilecek olursa Filistin seferinin, sonuçları bakımından daha az öneme sahip olduğu anlaşılır. Çünkü, büyük bir ihtimalle Bizans ordusu aslında Suriye hudutlarını pek fazla aşmamıştır³⁶². Böylelikle Kudüs Ortodokslarının bekleyişi boşuna oldu. Çimiskes'in halefi II. Basileios, maharetli bir savaşçı olmasına rağmen güneye doğru ilerleme fırsatını hiçbir zaman bulamadı. İktidarı boyunca Suriye'ye sadece iki defa giden imparator Trablusşam'a kadar yürüdüğü 999 ve 1001 yıllarından sonra, burada başka fetihlerde bulunmanın gereksiz olduğu kanısına vardı ve Fatimi halifesiyle on yıllık bir anlaşma yaptı.³⁶³ Bu suretle neredeyse bir yüzyıl'a yakın süre ciddi bir ihlal yaşanmadığı gibi Kudüs üzerinde İslam hakimiyeti devam etmiştir.

Barış hem Bizans'ın hem de Fatimiler'in işine yaramıştı. Kuzey Suriye hristiyan hakimiyetindeydi, Fatimi hakimiyetinde olan Güney Suriye ve Filistin hristiyanları ise durumdan memnun idiler³⁶⁴. Ancak bu barış hali Fatimi halifesi el Hakem Biemrillah döneminde değişti. Onun zamanında, Kudüslü Hristiyanlar bir çok zorlukla karşılaştılar. Bir zaman Hristiyanlara düşmanca politika güden el-Hakim 1004'ten 1014 yılına değin

³⁵⁷ Filistin'de tarihi bir şehir. Filistin'in kuzeydoğusunda Taberiye gölünün batı kıyısında deniz seviyesinin yaklaşık 200 m. altında kurulmuştur. Kudüs'e 161, Dımaşk'a 137 km. uzaklıktadır. Bkz. Cengiz Tomar, *Taberiye*, DİA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c39/c390209.pdf>, s.323 (07.07.2017)

³⁵⁸ Günümüzde İsrail sınırları içinde bulunan Näsira, denizden 505 m. yükseklikte olup etrafı tepelerle çevrili bereketli bir vadi konumundadır. Geleneksel inanışa göre Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü şehirdir. Bkz. Mahmut Aydın, *Nasıra*, DİA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c32/c320276.pdf>, s.397, (07.07.2017)

³⁵⁹ Filistin'in batı kıyısında bulunan önemli bir şehir. Bugün İsrail Devleti sınırları içinde yer alan Akka şehri, Hayfa koyunun (eskiden Akka koyu) kuzeyinde muhtemelen milattan önce 3. binyıl içinde kurulmuştur. Bkz. Feridun Emecen, *Akka*, DİA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c02/c020241.pdf>, s.265, (08.07.2017)

³⁶⁰ Ostrogosky, s.276

³⁶¹ Vasiliyev, s. 392

³⁶² Vasiliyev, s.393

³⁶³ Runciman, s.26

³⁶⁴ Runciman, Haçlı..., s. 28

Bizans imparatoru'nun uyarı ve isteklerine rağmen Hristiyanlar aleyhine fermanlar ve emirnameler yayınladı. Kilise mallarını müsadere edip, haçları yakmaya ve kiliselerin damları üzerine küçük mescidler inşa ettirmeye başladı. Bütün bu uygulamalardan en en dehşet verici olanı ise mabetlerin ateşe verilmesiydi. 1009 yılında, el Hakem, paskalya yortusunun arefe gecesinde Hristiyanlarca yakılan Kutsal ateşin hiç kuşkusuz Allahsız bir sahtekarlık olduğu iddiasıyla Kudüste bulunan Kutsal Mezar kilisesi ve Golota kilisesi de dahil olmak üzere kiliselerin yakılma emrini verdi³⁶⁵. Bu emirden sonra, 1014 senesine kadar binlerce kilise yağmalanmış ve yakılmış birçok hristiyan şeklen de olsa müslümanlığı kabul etmiştir. Kilisenin mukaddes eşyaları ve hâzineleri yağmaya uğradı, keşişler sürüldü, hacılar zulüme maruz kaldı. Muasır bir Arap tarihçisi, Antakyalı Yahya'ya göre, Hakim 'in insafsız emrini infaz eden şahıs bizzat Mukaddes Mezar kilisesini yıkmak ve yerle bir etmek için bütün gayretini sarfetti; kiliseyi hemen hemen tamamiyle parçaladı ve yok etti.

Bununla birlikte dönemin ünlü din adamı ve vakanüvisi Rodulfus Glaber (985-1047) , El-Hâkim'in söz konusu davranışlarının arkasında makul sebepler olabileceğini düşünmektedir. Çünkü halifenin bizzat kendi annesi Hristiyan olduğundan, annesinin iman ettiği dinin mensuplarına karşı hiçbir neden olmaksızın böyle zalimane bir davranış sergilemesi izah edilmesi gereken bir durumdur. Glaber'e göre ortada bir Yahudi komplosu vardı. Halifeyi, hristiyan halklarına kötülük yapmaya teşvik eden Yahudiler, kutsal yerleri ziyaret bahanesiyle Kudüs'e hacı kılığında gelen Hristiyanların esasında gerçek bir ordu olduğunu ve niyetlerinin Kudüs'e saldırarak Müslümanları öldürmek olduğunu söylemişlerdi. Glaber'in bu konuyla ilgili iddialarının objektif olmadığı düşünülebilir. Ancak onun yakın bir çağdaşı olan Adémar de Chabannes (989-1034) de El-Hâkim'in Kutsal Mezar kilisesini yıkmasını Hristiyan alemini yok etmek üzere kurulmuş gizli bir Yahudi – Müslüman antlaşmasının parçası olduğunu iddia ederek, Glaber'in tespitlerini desteklemiştir. Bu arada Haçlı seferleri başladıktan sonraki dönemde yaşananlar dikkate alındığında, Yahudilerin uyarılarının hiç de haksız olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu noktada belki bu ikazların tesadüfen gerçekleşmiş bir kehanet mi, yoksa bazı bilgilere dayanan isabetli bir öngörü mü olduğu tartışılabilir.³⁶⁶

Bir Fatımi daisi olan Nasır-ı Hüsrev ise eserinde, Mısır halifesinin Hristiyanlara olan tutumunu şu şekilde dile getirir; Her yıl Rum ülkesinden birçok insan Kudüs'ü ziyarete gelir. Bunların arasında Rum imparatoruda bulunur ancak kendini kimseye ifşa etmezdi. El Hakim'in Mısır hükümdarı olduğu zaman Rum (Bizans) kayseri Beytül Kamame'yi (Kutsal Mezar Kilisesi) ziyarete gelmişti. Bu ziyaretten haberdar olan Hakim kendi rikabdarını Kudüs'e gönderdi ve Bizans kayserini şu sözlerini iletmesini istedi : *"Hakim beni sana gönderdi. Diyor ki benim senden haberim yok sanma. Ancak emin ol, ben sana hiç zarar vermeyeceğim"*. Fakat bir süre sonra Hakim'in emri ile Kudüs'teki bütün Hristiyan mabetleri, binaları yakılıp yıkıldı. Bizans imparatorunun

³⁶⁵ Runciman, Haçlı..., s.28 ; Vasiliyev, s. 394

³⁶⁶ Kaleli, s. 334

gönderdiği elçiler, hediyeler ve ısrarcı barış isteği sayesinde nihayet kırk yıl sonra yeniden yıktırılan kiliselerin ve binaların restorasyonuna izin verildi.

Hakim'in tahribatından sonra yeniden restore edilen Kutsal Mezar kilisesini Nasır-Hüsrev eserinde şu şekilde tasvir etmiştir ; *"Büyük bir alana kurulan kilise sekiz bin kişilik kapasiteye sahiptir. Her tarafı renkli mermerler, nakışlar ve resimlerle bezeli mabet'in içi Rum (Bizans ülkesinin ipekleriyle süslenmiştir. Altın yıldızlarla süslü kilisede merkep'e binmiş halde Hz. İsa'nın resmi mevcuttur. Ayrıca İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve oğulları gibi diğer peygamberlerin resimleride bulunmaktadır. Sanderus yağı ile parlatılan bu ikonlar cam çerçeve içinde muhafaza edilmektedir. Ayrıca kilisenin öyle bir bölmesi vardır ki ikiye ayrılır ve bir taraf cenneti ve diğeri ise cehennemi simgeler"*³⁶⁷. Dünyada buna benzer başka hiçbir yer görmediğini ifade eden Hüsrev kilisenin papazlarının mütemadiyen namaz kılıp incil okuyarak ibadet ile meşgul olduklarında gözlemlemiştir³⁶⁸.

1021 yılında kiliselerin müsadere edilmiş bütün malları, buralardan alınmış olan inşaat malzemeleriyle birlikte geri verildi. Aynı zamanda özel şekilde giyinmelerini emreden eski hükümler lağvedildi. 1023'te, Kudüs patriki Nikefor İstanbul'a gönderilerek kiliselerin mal ve mülkleri Hıristiyanlara iade edildi. Kutsal Mezar kilisesi ile Mısır ve Suriye'de tahrip edilmiş olan bütün kiliselerin yeniden inşa edilmesine izin verildi. Ayrıca, Hıristiyanların halifenin hakimiyeti altında, güvence altına alınmış oldukları bildirildi. Ancak 1027 yılına kadar verilen sözler pek yerine gelememiş olacak ki imparator 8. Konstantinos ile Fatımi halifesi Zahir bin Ali arasında Kutsal Mezar kilisesinin inşasına başlamak ve hala korkudan müslümanlığı muhafaza eden mühtedilere yeniden cezaya uğramadan eski inanaçlarına dönmelerini müsaade veren bir antlaşma daha imzalandı.

Bizans, 1032 de Edessayı (Urfa) işgal etmeye ve bu şehrin ikinci mukaddes eşyası olan İsanın Edessa kralı Abgar'a yazmış olduğu doğruluğu şüpheli mektubu elde etmeyi başardı. Bu şehrin ele geçirilişinin ardından imparator III. Romen, Müslümanlara bir antlaşma teklif etti. İmparatorun bahsi geçen anlaşmada ileri sürdüğü, ilk iki şart Kudüs'e aitti. Bu maddeler Hıristiyanlar açısından gayet önem arz eden mevzulardı. Şartların ilkinde imparator Hıristiyanların tahrip edilmiş olan bütün kiliselerini yeniden inşa etmek hakkına sahip olmalarını istiyordu. Dahası, Kutsal Mezar kilisesinin imparatorluk hâzinesi tarafından yeniden inşasını şart koşuyordu. İkinci şart ise imparatorun Kudüs patriğini tayin etmek hakkına sahip olması idi. Müzakereler uzadıkça uzadı, anlaşmanın birçok maddesi üzerinde anlaşılamiyordu. Fakat halifenin, yukarıda bahsi geçen ilk iki isteğe muhalefet etmemiş olduğu anlaşılıyor. Nihai antlaşma 1039 da imzalandı: İmparator, Mukaddes Mezar kilisesini restore etmek hakkına sahip oldu; fakat kilisenin yeniden inşasına ancak on yıl sonra İmparator 9.Konstantinos zamanında girişilebildi. İnşaat işlerinden sorumlu olan Bizans memurları hiçbir

³⁶⁷ Hüsrev, s.55

³⁶⁸ Hüsrev, s.56

müdahaleye maruz kalmadan Kudüs'e gelip gittiler.³⁶⁹ Kilise en az kırk yıl sonra yeniden ibadete açıldı.³⁷⁰

Hakim b. Emrillah'ın halifeliği sırasında Mekke, Medine ve Kudüs'ü etkileyen bir deprem meydana gelmişti. Bu felakette Kubbetüs Sahra'nın kubbesi çökmüştü. Bu deprem ile ilgili en kapsamlı bilgileri Yahudi kaynakları vermektedir. Solomon ben Abraham ben Yehuda, Jacop ben Joseph'e yazdığı bir mektupta Kubbetü's – Sahra'nın 17 Elul 475/4 Eylül 1015 tarihinde yıkıldığını belirtmektedir³⁷¹.

El Hakem'in ölümünden sonra Kudüs bir süre Halep emiri Salih b Mirdas'ın eline geçti; fakat 1029 yılında Fatımiler yeniden Kudüs'ün tek hakimi oldu.³⁷²

11.yy'ın ilk yarısı bitmeden Mısır- Şam merkezli depremler meydana geldi. 1033 yılında yaşanan şiddetli depremde Kudüs, Remle³⁷³, Askalan³⁷⁴, Gazze³⁷⁵, Balis (Balaş) ve el Barzad'ı içine alan bugünkü tasnifte Ölü Deniz Fayı olarak bilinen kırılma kuşağında ki şehirler ve köyler sallanmıştı. Bu depremle ilgili en detaylı bilgiler yine bize Yahudi kaynakları sunmaktadır. Remle şehri Yahudi cemaati lideri Solomon ben Abraham ben Yehuda, Fustat³⁷⁶ cemaat lideri Ephraim ben Shemarya veya Sahlan'ın, ben Abraham'a yazdığı mektupta depremi detaylı birşekilde anlatmıştır. Mektupta depremin tam tarihi 5 Aralık 1033 Çarşamba gün batımı olarak verilmiştir³⁷⁷. Solomon'un mektubunda artçılarla ilgilide bilgiler yer almaktadır. Solomon'un "... Halk sekiz gün boyunca rahat yüzü görmedi" ifadesinden artçıların günlerce devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgi İbn Kesir'de de yer almaktadır³⁷⁸.

Yaşanan deprem Kudüs'ü mahvetti. Öyle ki surların çoğu yıkıldı³⁷⁹. Depremde Remle şehrinin üçte biri yıkılmış, çok sayıda insanda enkaz altında kalarak hayatını

³⁶⁹ Runciman, Haçlı..., s.28

³⁷⁰ Avcı, Kudüs..., s.328

³⁷¹ Arslantaş, s.75

³⁷² Runciman, Haçlı..., s 28

³⁷³ İsrail sınırları içinde bulunan tarihi bir Filistin şehri. Kaynakların çoğunun verdiği bilgiye göre 1. Velid zamanında (705-715), Cündifilistin valisi olan kardeşi Süleyman b. Abdülmelik tarafından Yafa Limanı'nı Kudüs'e bağlayan yolun içinden geçtiği Şefelah ovasında ve Kudüs'e yaklaşık 45 km. uzaklıkta kurulmuştur. Bkz. Sami es – Sakar, Remle, DiA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c34/c340398.pdf>, s.560,(08.05.2017)

³⁷⁴ Filistin'de tarihi bir sahil şehri. Yafa'nın 60 km. güneybatısında bulunan Askalân tevat'ra Aşkelon adıyla geçer. Helenistik, Roma ve Hıristiyanlık devirlerinde dini ve ticari hayatta önemli bir yere sahip olan Filistin'in önde gelen şehirlerinden biri idi. Bkz. Mustafa Fayda, Askalân, DiA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c03/c030344.pdf>, s.487 (28.04.2018)

³⁷⁵ Güneybatı Filistin'de bugün Gazze şeridi denilen bölge ve merkezi. Akdeniz'in güneydoğu köşesi kıyılarında yer alan 363 km² yüz ölçümündeki Gazze şeridinin kuzey kesimindedir. Bkz. Mustafa L. Bilge, Gazze, DiA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/c130282.pdf>, s.534 (02.03.2017)

³⁷⁶ Mısır'ın başkenti Kahire'nin tarihteki eski adıdır. Hz. Ömer zamanında Mısır'ı fetheden Amr b. As. Eski Babilon civarında bölgedeki ilk İslam şehri olan Fustat'ı kurdu(22/643). Bkz. Eymen Fuâd es-Seyyid, Kahire, DiA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c24/c240105.pdf>, s.173 (08.09.2017).

³⁷⁷ Arslantaş, s.75

³⁷⁸ İbn Kesir (Çev: Mehmet Keskin), El Bidaye Ven Nihaye, C. XII, Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 36

³⁷⁹ David Nicolla ve Christa Hook, The First Crusade 1096 – 1099 Conquest of the Holy Land, Osprey Publishing, United Kingdom, 2003, s.72

kaybetmişti. Kudüs'ün duvarlarından biri yıkılmış, Davud Peygamber'in mihrabının büyük bir kısmı harabeye dönüşmüştü. El Halil'de ki İbrahim Mescidi'nin hücreleri hariç mescidin büyük kısmı da yerle bir olmuştu. Yaşanan felaketin etkisi Kudüs ve çevresini ekonomik açıdan bir hayli olumsuz etkilemiştir. Bu afetin ardından Fatimi yönetimi derhal surları yeniden inşa ettirdi. Fatimiler, bu onarım işini harabe kiliselerin taşlarını kullanarak gerçekleştirdi. Lakin bu durum aynı zamanda savunma alanlarını daralttı. Dahası mevcut durum Tapınak dağının güneyde ki kısmında olan eski Yahudi mahallesinin yeni surların arkasında kalmasına sebep oldu. Bu sebeple, Yahudilere Kudüs'ün kuzeydoğu köşesinde yeni bir alan tahsis edildi. Bu alan Haçlıların gelişine kadar Yahudilere ait kaldı. Hatta, Haçlılar tüm Yahudileri Kudüs'ten kovduktan sonra bile burası Yahudi Mahallesi olarak anılıyordu.³⁸⁰

Yahudiler'in depremde hasar gören Kudüs'teki sinagogunun (el- mağare), müstemilatına ait bir duvar resmi depremden bir sene sonra 1034'te Yahudilerin Fısıh bayramını kutlamak için toplandıkları bir sırada yıkıldı. Yahudi cemaati lideri Solomonun, arkadaşı Abraham ha- Cohen ben Isaac ibn Furat'a yazdığı mektupta olayı şu şekilde aktarır:

*'Rab, Fısh³⁸¹'ın (Passover) ilk günü bize büyük bir mucize bahsetti. Sinagog'da kadın, erkek, çoluk – çocuk pek çok kimse toplanmış, Tora'dan (Tevrat) bölümler okurken sinagogun bitişiğindeki duvar aniden çökuverdi. Allah'tan bütün duvar inmemişti. Duvarın sadece 20 sıra tuğlalı bir kısmı yıkılmıştı. Şükürler olsun ne orada bulunanlara ne de oradan geçenlere herhangi bir zarar geldi.'*³⁸²

Daha sonra Solomon, duvarın Sur (Tyre) ve Fustat'ta yaşayan Yahudi cemaatinin maddi yardımlarıyla tekrar tamir ettirildiğini belirtir³⁸³. Ayrıca, 1033'te yaşanan büyük deprem, şehrin duvarlarını nerdeyse tamamen tahrip etmişti. Halife Tahir Ali'nin şehri yeniden restore etmek için başlattığı tadilat kiliseler için yıkıcı oldu. Zira duvarların tamiri için kullanılan taşlar kiliseler yıkılmak suretiyle edinilmişti. Tahir Ali güney duvarını bir miktar kuzeye çekmek suretiyle şehri küçülttü. Daha önce Yahudilerin yaşadığı mahalleler duvarın dışında kalınca onlara şehrin kuzeydoğu köşesinde yeni bir mekan tahsis edildi. Daha sonra Haçlılar bu bölüme Yahudi Mahallesi adını verdi. Fatimî halifesi şehrin duvarlarını tamir etme işini şehirde yaşayan dini cemaatler arasında paylaşmıştı. Kudüs Hristiyanları bu ağır yükün üstesinden gelemeyince Bizans İmparatoru Konstantin Monomachus'tan (1042-1055) yardım istediler. Monomachus, Kıbrıs'ın bütün gelirlerini Kudüs Hristiyanlarına vakf ederek büyük bir jestte bulundu. Fatimîlerle anlaşarak daha önce Şarlman'ın Hristiyan Mahallesi olarak belirlediği bölgeye otonom statüsü verilmesini sağladı³⁸⁴.

³⁸⁰ Nicolla ve Hook, s.72

³⁸¹ Yahudilerin her yıl 15 – 22 Nisan tarihinde kutladıkları senelik bayramlarından bir tanesi. Yahudilerin, Mısır köleliğinden kurtulup özgürlüklerini ilan ettiği bayramın kutlamasıdır. Bkz. Ahmet Güç, *Yahudilik (V.Mabet ve İbadet)*, DİA, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c43/c430116.pdf>, s.211

³⁸² Arslantaş, s.77

³⁸³ Arslantaş, s.78

³⁸⁴ Balcı ve İnce, s.28

Üst üste birçok yıkıcı felaket atlatan Kudüs'ü 1047 yılında ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev şehri şu şekilde tasvir etmektedir ; '*Beytül Mukaddes'in (Kudüs) sokakları hep dağınktır. Bütün ekinler, zeytin incir vs. meyva ağaçları, hep susuz yetişir . Nimetleri bol ve ucuzdur. Öyle tacirler vardır ki elli bin batman³⁸⁵ zeytinyağını çukurlara, havuzlara doldurur, sonra oradan alıp dünyanın dört bir yanına götürürler*'³⁸⁶. Kudüs'ün çok büyük bir şehir olduğundan bahseden Hüsrev burada kendi ziyareti sırasında 20.000 din adamının var olduğundan bahseder. Nasır-ı Hüsrev'in üzerinde durarak belirttiği bu durum belki de yüzyıllar boyu tek tanrılı üç dine ev sahipliği yapan ve neredeyse tarihinin her döneminde hac ziyaretçileri ile dolup taşan Kudüs'e gelen ziyaretçilerin rahatlıkla gözlemleyebildiği simgesel bir mevcudiyetti.

Nasır-ı Hüsrev Kudüs'ün Fatimi hakimiyeti altındaki sosyal yaşantısının da eserinde aktarmıştır. Onun aktardıklarına göre; Güzel pazarları olan şehirde ayrıca bir çok sanatkar mevcuttur. Her bir sanat ehlinin ayrı çarşısı vardı. Ayrıca şehrin güzel bir hastanesi olduğundan bahseden Hüsrev hastaneye ait olan vakıflar sayesinde birçok hastaya ilaç verildiğinden ve doktorların maaşlarında buradan tedarik edildinden bahsetmiştir³⁸⁷.

Kudüs, Türk hakimiyetine az bir zaman kala 1067 ve 1069'da birer kez daha sallandı. 1067 yılında ki depremde kaynaklarda Akdeniz'de tsunami meydana geldiği belirtilmektedir. Aktarılanlara göre, Akdeniz bir günlük mesafe kadar çekilmiş, insanlar mücevherat türü kıymetli nesnelere bulabilmek için denize indikleri sırada suların geri gelmesiyle pek çok insan boğularak can vermiştir³⁸⁸. Bu depremde, Mısır ve Filistin bölgesinin bir çok şehri hasar gördü. Özellikle Remle şehrinin surları yıkılmış 2 ev haricinde şehirde ki bütün evler yerle bir olmuştu. Çoğu kaynakta 25.000 olan ölü sayısı İbn Kesir 15.000 olarak vermiştir³⁸⁹. Hatta yaşanan felaketten dolayı Remle'nin kuyularından sular fişkırmıştı³⁹⁰. Kudüs'te Kubbetü's Sahra önce yarılmış, ancak artçı bir depremin ardından eski halini almıştı³⁹¹. İbn Kalanisi de 1067 depreminde Kudüste 100 kişi öldüğünü söyler. Yaşanan felaket insanların hafızasında öyle bir yer etmiş olmalı ki insanların kişisel hayatları ile ilgili tarihleri depremle bağlantı kurarak açıklamaya başlamışlardır. Mesela, İbn Asakir'in aktardığına göre Ebu'l - Feth Nasr b. Kasım el Makdisi doğum tarihini soranlara, 1067 depreminden iki yıl sonra dünyaya geldiğini söylemiştir³⁹². Depremde Remle'nin bu derece hasar görmesi Kudüs'ü yeniden ön plana çıkardı. Hatta bu dönemde Kudüs'e gelen Hristiyan hacıların sayısında dikkat çekici bir artış gözlemlendi. 1065 yılında Kudüs'e gelen hacı kafilisi sayısının yaklaşık 12.000 olduğu bilinmektedir³⁹³.

³⁸⁵ Eskiden kullanılan bir ölçü birimi. Günümüzde 1 batman yaklaşık olarak 7,5 kiloya denk gelmektedir.

³⁸⁶ Hüsrev, s.31

³⁸⁷ Hüsrev, s.33

³⁸⁸ İbn Kesir, XII, s. 96

³⁸⁹ Arslantaş, s.82

³⁹⁰ İbn Kesir, X, s. 57

³⁹¹ İbn Kesir, XII, s. 57

³⁹² Arslantaş, s.82

³⁹³ Avcı, Kudüs..., s. 323

1069 'da yaşanan depremle ilgili bilgiler sadece İbnü'l Cevzi'de yer almaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Kudüs, Remle ve çevresi, Eyle ve Tinnis şehirleri sarsılmıştı³⁹⁴.

Yaşanan afetlerin yanısıra Fatimiler devrinde Kudüs'te tıp alanında büyük gelişmeler oldu, birçok tabip burada yetişmiştir. Aralarında en çok tanınanlarından olan Temimi Kudüs'te hekim bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Eczacı dedesi Said Tabip ile yine Kudüs'te yaşayan Enba Zahriya b. Sevabe adlı bir rahibin bilgilerinden yararlanan Temimi pek çok şehri gezerek diğer bölgelerde ki hekimlerden ilim tahsil etmiştir.³⁹⁵

Ayrıca şehirde açılan bimaristanın³⁹⁶ zengin vakıfları bulunuyordu, hastalar burada ücretsiz tedavi ediliyordu³⁹⁷. 9.yy'ın sonlarında İsmaili davetini yaygınlaştırmaya çalışan şehrin Hakimi, Fatimiler burada birde Daru'l İlim³⁹⁸ kurdu.

Fatimilerin yer yer zayıflamaları sonucu Filistin'de Selçuklular etkili olmaya başlamıştı. Selçuklular bu dönemde Abbasi hanedanının koruyucusu konumuna yükselmişti. 1070'te, Türkler'e henüz Anadolu'nun kapılarını açacak Malazgirt Savaşı'nı yapmamışken Türkmenler Suriye-Filistin bölgesine yerleşmeye başladılar. Daha sonra bir devlet kuran Türkler, Filistin bölgesinde fetihlere başladığında Remle, Türkmenlerin elindeydi. Filistin Türkmen beyliğinin başına geçen Emir Atsız, Remle'deki başkenti Kudüs'e taşıyacak ve beyliğini Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir melikliğe çevirmeyi başaracaktı.

2.5. Suriye Selçukluları Dönemi

Türkler 9.yy'ın başlarında Filistin bölgesine yerleşmeye başlamışlardı. İlk olarak Afşin bey daha sonra Sunduk et Türki (1069-1070) Kuzey Suriyede faaliyette bulundular. Bahsi geçen Türkmen beylerinden sonra Nevakiye Türkmenleri bölgeye geldi.³⁹⁹ İlk başlarda bu Türkmenler, Sultan Alparslan'ın eniştesi olan Erbasan'ın emrinde Bizans'a karşı savaşırken, onun Bizans'a sığınması üzerine, bu defa başlarında Kurlu et- Türkî, Uvakoğlu Atsız ve kardeşleri, Şöklü ile birlikte Filistin bölgesini ele geçirdiler. Kurlu Bey komutasında ki Türkmenler Kudüs yakınlarındaki Remle'yi ele geçirip burada Selçuklu devletine bağlı bir Türkmen beyliği kurdular⁴⁰⁰.

³⁹⁴ Arslantaş, s.83

³⁹⁵ Mahmut Kaya, *Temimi Muhammed b. Ahmet, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.40, S.S. 423-424, İstanbul, 2011, s.423

³⁹⁶ İsalın dünyasında klasik hastanelerin genel adı. Bkz. Arslan Terzioğlu, *Bimâristan, DİA*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c06/c060133.pdf>, s.163

³⁹⁷ Avci, s.328

³⁹⁸ Medrese, Ortaçağda ders görülen yer.

³⁹⁹ Sibt İbn'ül- Cevzi (Cev: Ali Sevim), *Mir'atü'z Zaman Fi Tarihi'l – Ayan (Kayıp Uyunü't – Tevarih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C: XIV, sayı 18'den ayrı basım, Ankara, 1992, s.16

⁴⁰⁰ Ali Sevim, *Suriye – Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 49

Kurlu bey'in 1071 yılında ölümü üzerine beyliğin başına geçen Atsız b. Uvak, Filistin bölgesinin merkezi konumundaki Kudüs'ü kuşatma altına aldı. O esnada şehirde, adı bilinmeyen Türk asıllı bir Fatimi valisi bulunuyordu. Kudüs'ün kutsal bir şehir olmasının yanı sıra valinin ırktaşı olması sebebiyle, şehri hücumla fethetmek istemeyen Emir Atsız, valiye bir mektup gönderdi. Mektupta; *"Bu kutsal şehre karşı savaşmamı Tanrı doğru bulmaz; ancak kentın kan dökülmeden teslim olmasını istiyorum"* yazıyordu. Zor duruma düşen vali, Atsız'a verdiği cevapta *"Ben de sizler gibi Türküm, size karşı şehri savunmayacağım. Ancak bana hayatım, ailem, servetim hususunda güvence verilirse şehri derhal teslim eder, sizin hizmetinize girerim"* dedi. Bunun üzerine Atsız, valiye istediği güvence ile bazı yerlerin yönetimini dirlik (ikta) olarak verdi. Kısa bir süre sonra şehre giren Atsız, Halka asla dokunmayacağını bildirdi. Kudüs camilerinde Abbasi halifesi Kaim b. Emrillah ve Selçuklu sultanı Alparslan adına burada hutbe okuttu. Atsız, şehirdeki çeşitli mallara dokunmadığı gibi şehri herhangi bir yağmadan korumak için buraya muhafız koydurdu. Şehir halkı Atsız'ın kendilerine karşı gösterdiği bu adil davranışlardan dolayı son derece memnun oldu.⁴⁰¹ Böylece Emir Atsız, küçük bir Türkmen beyliğinden Büyük Selçuklu Devletine tabi bir meliklik haline getirdiği devletin başkentini Remle'den Kudüs'e nakletti.

Atsız b. Uvak 1071'de Kudüs'ü aldığı farklı inançların bir arada bulunduğu şehirde, dengeleri gözetecek kadar basiretli bir kimseydi. Şehrin Fatimi halifesini görevden uzaklaştırdıktan sonra yerine kendi mezhebine mensup bir Müslümanı görevlendirmek yerine orta yol olarak Fatimilerin de kabul edebileceği Yakubi bir Hıristiyanı Kutsal şehrin valisi olarak atadı⁴⁰². Atsız altı yıl sonra, 1077'de Fatimilerin başlattığı bir ayaklanmayı bastırmak üzere geri döndüğünde sadece isyancıları cezalandırırken şehirde bulunan Hıristiyanların bu esnada meydana gelen kargaşadan zarar görmemesi için özellikle dikkat etti. Hem hacıların hem de yerli Hıristiyanların zarar görmemesine özen gösterildi. Hatta Kudüs'ün Yunanlı Patriği Simeon'un bile şehirde yaşamasına izin verilmişti⁴⁰³.

Bütün bu hoşgörüyü rağmen kimi tarihçiler Türklerin burada Hıristiyanlara karşı hoşgörüsüz ve baskıcı bir tutum izlediklerini iddia etmektedirler. Örneğin, Türklerin hoşgörüsüzlüğüyle ilgili dile getirilen meselelerden birtanesi Hıristiyanların her yıl Paskalya günlerinde Kutsal Mezar'da mum yakma ritüelini engellemiş olmalarıydı.⁴⁰⁴ Ancak bu onlar için çok önemli olmasa gerek ki, haclı seferlerinden sonra Frankların şehre sahip olduğu yıllarda böyle bir ibadeti hiçbir zaman tekrarlamamışlardır.

Atsız'ın Suriye – Filistin bölgesinde başarıları devam ederken Selçuklu sultanı Melikşah kardeşi Tacü'd-devle Tutuş'u vezir Nizamülmülk'ün karşı çıkmasına rağmen Atsız'ın yerine atadı. Bu konu ile ilgili bilgi veren tek kaynak olan Miratü'z - Zaman adlı eserde bunun nedeni belirtilmemiştir. Sultanın hükmünü haber alan Atsız, ona gönderdiği mektupta *"Ben tek başıma fethe çalıştığım bu ülkede, sultanın itaatli bir*

⁴⁰¹ Sevim, s.35

⁴⁰² Kaleli, s.335

⁴⁰³ Sevim, s.38

⁴⁰⁴ Kaleli, s.335

naibi ve hadimiyim. Devam ettirmekte olduğum bu fetihler dolayısıyla sultandan şimdiye dek herhangi bir yardım istemedim. Fethettiğim memleketlerde sultan adına hutbe okutuyor, yüklendiğim vergiyi ödüyor, ayrıca el verdiği ölçüde, hazineye, mal ve para ödemekten geri kalmıyorum. Sultanım benim yerime Tutuş'u atama kararında olduğunu öğrendim. Şimdiye değin bütün düşmanlara karşı başarılar kazanmışken benim görevden uzaklaştırmamı gerektiren şey nedir? Zengin bir ülke ve kuvvetli bir orduya sahip olan Mısır- Fatimi Halifeliğinin karşısında bulunuyorum. Esasen onlara karşı daima hazırlıklı bulunmak gerekir'' demek suretiyle sultana olan bağlılığını bildirdi. Melikşah, Atsız'ın mektubunu olumlu ve haklı buldu. Vezir Nizamülmülk'ün de etkisiyle onu görevde bıraktı, ayrıca ona gönlünü almak için özel kıyafet, yine sultana ait külah, at, kılıç ve kalkan göndermiştir.⁴⁰⁵

Beyliğin başında kalan Atsız daha sonra, Mısır'ı da zapt etmek için yola çıktığında Fatimilere yenildi. Bu büyük yenilgiyle Kudüs yeniden Fatimi hakimiyetine girdi.⁴⁰⁶ Bunun üzerine Kudüs'teki Arap asıllı komutanlar ve idareciler Atsız'ın naiblerine karşı isyan başlatıp şehirde tekrar Fatimi halifesi adına hutbe okutmaya başladılar. Bu büyük yenilginin ardından Dımaşk'a çekilen Atsız Bey, Anadolu'dan gelen Türkmen kuvvetleriyle Kudüs üzerine yürüdü ve şehri yeniden ele geçirdi.⁴⁰⁷ Bu sırada Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Suriye – Filistin Selçuklu devletini kurdu (1078 -1117)⁴⁰⁸. Tutuş, ardından ileride Artuklu devleti'nin kurucusu olacak olan fakat şimdilik Büyük Selçuklu Devleti'nin komutanlarından, Eksükoğlu Artuk'a Kudüs ve civarını iktâ⁴⁰⁹ olarak verdi ve Filistin'in yeni valisi Artuk Bey ilan edildi(1085) .

Atsız'dan sonra şehre hâkim olan Artuk b. Eksük, bazı rivayetlere göre, Kutsal Mezar Kilisesi'nin çatısına bir ok fırlatmıştı. Ancak, Artuk bey'in bu davranışı dinî hoşgörüsüzlük değil, sadece onun burayı aldığını gösteren geleneksel bir Türk davranışıydı. Dolayısıyla Kudüs'ü ziyarete gelen Hıristiyan halk ve hacılar eğer şehirdeki yaşamlarında veya geliş gidişlerinde bir sorun yaşadılarsa, bu bölgenin doğasıyla alakalı olmuştur. Türkler yüzünden büyük bir sıkıntı yaşamamışlardır.

1089 yılında Kudüs'te bir cami yaptıran Artuk Bey 1091'de burada vefat etmiştir.⁴¹⁰ Artuk bey'in ölümünün ardından, Kudüs'ün başına oğulları Sökmen ve Necmeddin

⁴⁰⁵ Sevim, s.39

⁴⁰⁶ M. Lütfullah Karaman, *Filistin, DİA*
www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/c130041.pdf s. 91, (08.09.2016)

⁴⁰⁷ Avci, Kudüs..., s.328

⁴⁰⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, Ankara 2003, s. 255

⁴⁰⁹ Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesidir. Bkz. Mustafa Demirci, *İkta, DİA*,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220022.pdf>, s.43; Bazı kaynaklarda askeri iktâyı ilk defa Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu yazıyor olsa da, bu sistem eskiden beri bilinen ve özellikle Büveyhiler tarafından geliştirilen bir usuldür. Ancak İkta sistemi Selçuklular zamanında daha sistemli bir yapıya kavuşmuştur. Büyük Selçuklular 'da askeri iktâ sistem Sultan Melikşah'ın saltanatının ikinci yılından (1073) itibaren uygulamaya konulduğu ve on beşinci yılından itibaren ülkenin her tarafında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Bkz. Sadi S. Kucur, *İkta (Selçuklular)*, *DİA*,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220023.pdf>, s.47

⁴¹⁰ Avci, Kudüs..., s.329

İlgazi getirilmiştir. Sökmen ve İlgazi, Suriye ve el- Cezire'de meydana gelen siyasi ve askeri gelişmeler nedeniyle devamlı olarak şehri vekilleri aracılığıyla idare ediyorlardı.⁴¹¹

Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'un da 1095 yılında vefatı⁴¹² Filistindeki Selçuklu hakimiyetini etkiledi. Tutuş ve Artuk bey'in burada kurmaya çalıştığı merkezi otorite oğulları Rıdvan ve Dukak'ın bölgeyi aralarında paylaşamamaları üzerine zedelendi. Bu ikili mücadelenin arasında Rıdvan'ın yanında yer alan Sökmen, bu esnada Dukak tarafından kardeşi İlgazi'nin hapsedildiğini öğrenince hemen Kudüs'e gelerek kardeşinin naiblerini bertaraf edip, şehrin tek hakimi oldu.⁴¹³ Ancak Rıdvan ve Dukak arasındaki çatışma bölgede Suriye Selçukluları hakimiyeti adına büyük bir otorite boşluğuna neden olmuştu. Mevcut durumdan faydalanmaya çalışan Fatimiler, ordu komutanları Efdal'in komutasında Kudüs'e saldırdı. Bu sırada şehirde bulunan İlgazi ve Sökmen az bir kuvvetle şehri savunmaya çalıştılar. Fakat, Rıdvan ve Dukak'ın hiçbir yardım göndermemeleri üzerine, Fatimi ordusu saldırıyı şiddetlendirerek 40 mancınıkla şehrin surlarını tahrip etti.⁴¹⁴ Sökmen, İlgazi ve bütün Artuklu ailesi mensuplarıyla beraber Kudüs'ten ayrılıp Halep'e Melik Rıdvan'ın yanına gitti. Artuklular'dan Kudüs'ü alan Efdal, İftiharüddeve'yi şehrin yeni valisi tayin etti.⁴¹⁵ Selçuklular'ın Antakya emiri Yağsıyan şehri Fatimilerden geri almak amacıyla Nablus'a kadar gelip Kudüs üzerine yürüdüysede başarı sağlayamadı. Ancak, 1098'de kazanılan bu galibiyet uzun süreli olmayacaktı. Zira, Avrupa'dan yola çıkıp dalgalar halinde Anadoluya doğru gelen Haçlılar, Halep sınırına dayanmak üzereydi. Manevi amaçları Kudüs'ü almak olan haçlılar, Kudüs'e doğru kararlı bir ilerleyiş sergilerek 1099 yılında şehri ele geçirdiler.

Selçuklular, Kudüs'e hakim oldukları 25 yıl içerisinde şehirdeki Fatimi etkisini silip Sünni İslamın burada yeniden hakim olmasına çalışmışlardır. Şafii alimlerinden Nasr b. İbrahim el-Makdisi, Nasriyye Medresesi'ni kurmuştu, ardından bir Hanefi medresesi kuruldu. Ebü'l-Ferec eş Şirazi Hanbeli mezhebi doğrultusunda dersler verdi. Bu dönemde İslam dünyasının çeşitli yörelerinden çok sayıda meşhur alim Kudüs'e gelmeye başladı. Bunlar arasında Endülüsten İbn Ebu Rendeka et-Turtuş, Tus'tan Ebu Hamid el-Gazzali ve İş biliye'den (Sevilla) Ebu Bekir İbnü'l-Arabi de bulunmaktaydı. 486'da (1093) Kudüs'ü ziyaret eden ve üç yıl süreyle burada kalan Ebu Bekir İbnü'l-Arabi, Mescid-i Aksa'da müslümanların hem kendi aralarında hem de Hıristiyanlar ve Yahudilerle ilmi tartışmalar yaptıklarından bahseder. Mutahhar b. Tahir el-Makdisi ve İbnü'l-Kayserani'yi de bu dönemin meşhur Kudüslü alimleri arasındadır.⁴¹⁶

Selçuklulardan, günümüze Kudüs'te onların varlığını simgeleyen hiçbir eser kalmadığı düşünülmekteydi. Ancak, 2007 yılında Kudüs'te ki Selçuklu hakimiyetini

⁴¹¹ Ali Sevim, *Sökmen b. Artuk*, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.37, S.S. 392-394, İstanbul, 200, s.392

⁴¹² Abdülkerim Özyayın, *Tutuş*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.41, S.S. 446-449, İstanbul 2012, s.446

⁴¹³ Sevim, *Sökmen b. Artuk...*, s.392

⁴¹⁴ Sevim, *Suriye Selçukluları...*, s.87

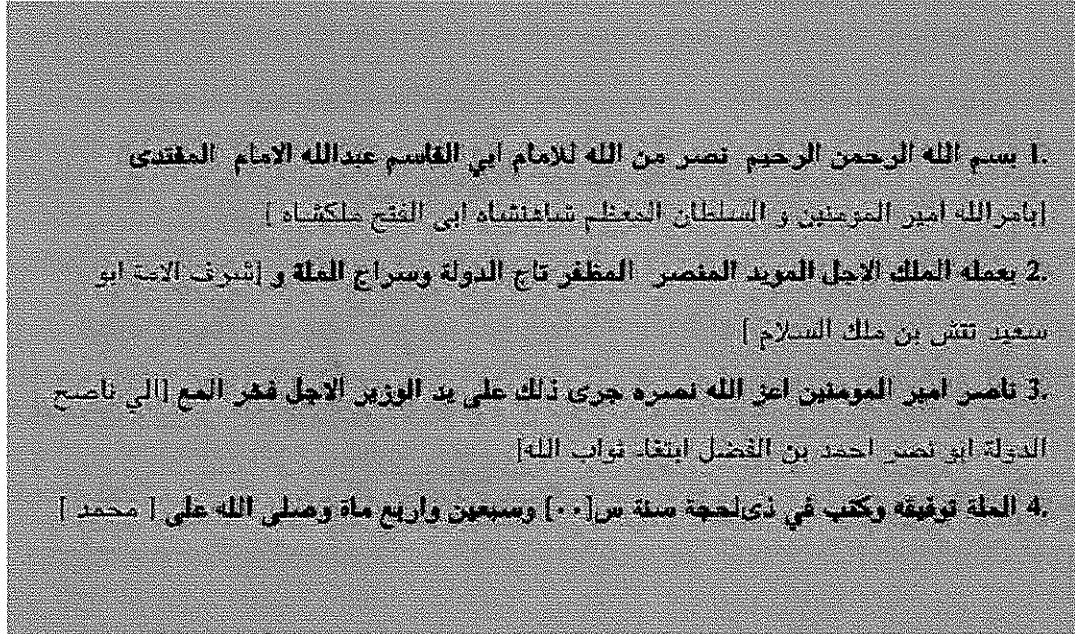
⁴¹⁵ Abdülkerim Özyayın, *Efdal b. Bedr el-Cemali*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.453

⁴¹⁶ Avcı, *Kudüs...*s.328

simgeleyen bir kitabe bulunmuştur. İlk olarak Kudüs İslami Müzesi Müdürü tarafından fotoğrafları çekilen kitabe gün yüzüne çıkarılmak yerine 900 yıl kaldığı karanlığa yeniden terk edilmiştir. Kudüs'te ki Selçuklulara ait şimdilik bilinen elle tutulur yegane iz olması bakımından bu kitabenin önemi oldukça mühimdir.

Kitabe Mescid-i Aksa'nın batı duvarında, camiinin bir çıkıntısı olarak yapılan ve Mihrab-ı Zekeriya⁴¹⁷ adıyla anılan küçük bir bölmede bulunmuştur.⁴¹⁸ 2006 – 2007 yılında Zekeriya Mihrabı'nın tamirati yapılırken Kudüs İslami Müzesi Müdürü Khader Salameh, Ağustos 2007'de Zekeriya Mihrabını inceledi. Bu incelemeler esnasında sökülen mermerlerin arkasında bulunan duvarda bazı kazılmış yazılar olduğunu fark eden Slameh hemen gördüğü şeyin fotoğrafını çekmiştir. Ancak maalesef, Slameh fotoğrafları aldıktan sonra kitabenin önüne mermerler yeniden konulmuştur. Kudüs İslam müzesinin bu önemli bulgunun gün yüzüne çıkarılma teklifine rağmen, kitabe yüzyıllardır saklı bulunduğu karanlığa yeniden gömülmüştür. Khader Slameh'in çektiği resimler, kitabenin elimizde kalan tek delilidir.

Kitabe taşa oyma şeklinde kazınmış 4 satırdan oluşmaktadır. İlk 3 satırı bir çerçeve içinde duvara gömülü olarak yazılmış olup, son satır ise çerçevenin dışında duvara direkt olarak yazılmıştır.⁴¹⁹ Kitabenin batı kısmı en çok tahrip olan bölümüdür.

⁴¹⁷ Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen peygamberlerden olan Hz. Zekeriya inanişə göre; her sabah Hz. Meryem'i görmek için buraya gelir ve onunda yanında bir için rızık bulurdu. Hz. Zekeriya mihrabı, Mescid-i Aksa'nın batısında ayrı bir kare bölme halinde korunmuştur.

⁴¹⁸ Mehmet Tütüncü ve Khader Salameh, *Mescid-i Aksa'da Saklı Selçuklu Kitabesi*, Yedi Kita, Eylül 2011, s.3

⁴¹⁹ Tütüncü ve Slameh, s.4

Kitabe'nin Tercümesi :

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah İmam Ebu'ı Kaım Abdullah el-Muktedi (Biemrillah ve büyük Sultan, şehinşah Melikşah'ı) ve saygın melik, zaferler kazanmış, devletin tacı milletin ışığı (ümmetin şerefi Ebu Said Tutuş İslam Hükümdarı'nın oğlu)'nun yardımcısı olsun.

Bu tamirat; Müminlerin emirlerin yardımcısı ki, Allah onun zaferlerini yüceltsin, yüce Vezir Fahru'l - Ma'ali (Devlet danışmanı Ebu Nasr Ahmed bin el- Fadl tarafından, Allah'ın sevabını kazanmak için yapıldı.) Bu kitabe, 476 veya 477 senesi Zilhicce (1084/1085 Nisan/ Mayıs) ayında yazıldı.⁴²⁰

Allah'ın salat'ü selamı Muhammed Aleyhisselam üzerine olsun.

Kitabenin ilk tercümesini yapan Khader Salameh'in çevirsini, Mehmet Tütüncü bazı küçük düzeltmeler yaparak yeniden okumuştur. Onların yorumlarına göre kitabenin açıklanması şöyledir ;

Birinci satırda Besmele ve Allah'tan bir zafer dileğinden sonra Abbasi Halifesi Muktedi bi Emrillah'ın ismine kadar olan kısım okunmaktadır. Halife'nin isminin ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin Sultanı Melikşah'ın isminin yazılması beklenir fakat kitabenin bu kısmı tamamen yok olduğundan okunması mümkün değildir.

İkinci satırda ise Suriye Selçuklu sultanı naibi Tutuş'un lakap ve isimleri yazılmıştır. Tutuş kitabelerde "tacü'd – devlet, siracü'l – millet ve şerefü'l – ümmet (devletin tacı, milletin ışığı ve ümmetin şerefi)" lakaplarını kullanmıştır. Kitabede siracü'l-millete kadar olan kısım okunmaktadır. Ondan sonraki tahrip olan kısmı yine başka kitabelerden tamamlanabilmektedir.

Üçüncü satırda; Selçuklu protokolüne göre imar işlerinden sorumlu olan Büyük Selçuklu veziri Fahru'l – Ma'ali Ebu Nasır Ahmed'in isimleri sıralanmış olmalıdır. Burada Fahru'l – Ma'ali ismine kadar olan kısım okunabilirken, diğer kısımlar ise yine tahrip olmuştur. Bu kısımda belki de Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk'ün ismi bulunmakta idi.

Dördüncü satır, hazırlanan çerçevenin dışına yazılmış ve H. 476/1084 veya H.477/1085(Mart/Nisan) yılının Zilhicce ayında tamamlandığı belirtilmiştir. Bu son satır, kitabenin en az hasar gören bölümüdür ve rahatça okunabilmektedir.⁴²¹

638 yılından 1099 yılına kadar İslam beldesi olarak kalan bu mübarek şehir, 461 yıl süreyle el-Makdis gibi çok sayıda büyük ilim ve fikir adamı yetiştirmiş, büyük bir kültür merkezi hâline gelmiştir⁴²²

⁴²⁰ Tütüncü ve Slameh, s.6

⁴²¹ Tütüncü ve Slameh, s.6-7

⁴²² Ağırakça, Kudüs ve..., s.86

III. BÖLÜM

Kudüs'ün Haçlılar Tarafından Zaptedilmesi

3.1 Birinci Haçlı Seferi

11.yy sonlarında Avrupalıların Kudüs'ü kurtarma sloganı ile Anadolu ve tüm Ortadoğu'yu ele geçirmek amacıyla başlattığı seferlerin ilki olan Birinci Haçlı seferi 1096 yılında başladı. Haçlı seferleri tarihi üzerine çalışma yapan bir çok ilim insanı bu yüzyıllar boyu sürecek olan hareketin temel nedenleri üzerinde bir çok araştırma yapmış ve çeşitli fikirler öne sürmüştür. Bazı tarihçiler bu hareketin esas nedeninin dini faktörler olduğunu iddia ederken kimileri ise fakir Ortaçağ Avrupasını bu seferlere zorlayan sebeplerin sosyal, siyasal ve ekonomik etkenler olduğu görüşündedirler. Avrupanın o dönemde ki durumu göz önüne alındığında Kudüs'ü kurtarma sloganı Haçlı seferinin hedefini açıklamaktan ziyade kamufle maksadıyla kullanılmış bir itici güç olmuştur.⁴²³

Haçlı seferi düşüncesinin ortaya atıldığı sırada Avrupa'da yıllardan beri süregelen açlık, yoksulluk ve toprak azlığı gibi sıkıntıların doğurduğu kargaşanın yanında ücretli askerlik anlayışı ve kolonizatör bir taşıma hareketi de başlamış bulunuyordu.⁴²⁴ Üstelik Avrupa toplumu üzerinde en büyük etkiye sahip olan kilise Doğu'ya yapılacak bir seferin Batı'ya sağlayacağı faydalardan bahsederken mistik öğeleri kullanarak olası bir sefer için haklı bir zemin oluşturmaya çalışıyordu. Buna paralel kutsal toprakları Müslümanların elinden kurtarma fikri onların sloganı haline gelmişti. Esasında Kudüs 638 Hz. Ömer'in şehri fethinden beri müslümanların elinde idi ve batı hristiyanları bu duruma o tarihten beri en ufak bir tepki göstermemiş, Bizans ise artık bu durumu kabullenmek zorunda kalmıştı.⁴²⁵ Ancak Türklerin Bizans'a karşı Malazgirt'te zafer kazanıp Anadolu'da giderek güçlenmesi ve Kudüs'e giden yolu tutması Batı dünyası açısından önemli bir sorun haline gelmişti. Türklerin İstanbul sınırına dayanmış olmaları da Bizans İmparatorluğunun varlığını tamamen tehdit etmeye başlamıştı. Fakat gittikçe güç kaybeden İmparatorluğun başına 1081 yılında azimli bir asker ve devlet adamı olan Aleksios Komnenos'un geçişiyle Bizans Devleti'nde yeniden bir canlanma görüldü.⁴²⁶

Başarılı bir diplomat olan İmparator Aleksios, Türk tehdidiyle baş edebilmek amacıyla, 1089 yılında Papa II. Urbanus liderliğinde toplanan Melfi Konsili'ne elçilerini göndermiş ve Avrupa ile arasını düzeltmeye çalışmıştır⁴²⁷. 1095 yılındaki

⁴²³ Işın Demirkent, *Haçlılar, DİA*, www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c14/c140329.pdf .s 525 , (05.02.2017)

⁴²⁴ Demirkent, *Haçlılar...*, c.525

⁴²⁵ Demirkent, *Haçlılar...*, s.526

⁴²⁶ P.M.Holt (Çev: Özer Arıkan) , *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.13

⁴²⁷ Runcimen, *Haçlı...*, s. 80

Piacenza Konsiline de katılan Bizanslı elçiler⁴²⁸ bu kez niyetlerini belli ederek Türklere karşı harekete geçebilmek için yardım talebinde bulundular. Kendi çıkarlarıyla da uyuşan bu yardım teklifini Papalık memnuniyetle kabul etti.

Avrupa'nın bu fikri hemen kabul etmesinin sebepleri hızla ilerleyen Türk akınlarına bir karşılık verme çabası ve Hristiyanların sahip olduğu eski toprakları yeniden ele geçirme arzusudur.⁴²⁹

Haçlı seferi öncesi Avrupa'daki genel durumu böyle iken Yakındoğu'da söz sahibi üç büyük güç bulunuyordu. Bunlar, Büyük Selçuklu Sultanlığı, Anadolu Selçuklu Sultanlığı ve Fatımi Halifeligi idi. Doğudaki bütün bu güçler çıkarları için sürekli savaş halinde bulunuyorlardı. Dahası mevcut karışıklık özellikle Suriye bölgesindeki çekişmeli durum Haçlılara adeta Kudüs yolunu açıyordu. Nitekim 1097 sonbaharında Suriye'ye yaklaşmakta olan Haçlıları, siyasi olarak parçalanmış, çoğunlukla çıkar çatışması içinde bulunan, tecrübesiz yöneticilerin elinde olan bir bölge beklemekteydi. Bu küçük beylerle valilerin ardında ise iki büyük güç, Büyük Selçuklu Sultanlığı ve Fatımiler vardı. Ancak bunların ikisi de artık çökmeye başlamıştı; en azından Selçuklular Kudüs'ün kaderiyle pek de ilgilenemez olmuşlardı.⁴³⁰

1088'de Papalık tahtına oturan II. Urbanus⁴³¹, 1095 yılının Kasım ayında Fransa'nın Clermont şehrinden binlerce asker, din adamı ve halk'a seslendi. Bu tarihi konuşmada Müslüman hakimiyeti altında yaşayan Hristiyanların uğradığı mezaliminden ve kafirlerin Kutsal mekanlar'ı kirletmesinin Hristiyanlar açısından nasıl bir utanç kaynağı olduğundan bahseden papa apaçık halkı Haçlı seferine davet etmiştir.⁴³²

Papa II. Urbanus'un Haçlı seferi fikrini ateşleyen konuşması;

Çok sevgili halkım;

Ben Urban, Tanrının izniyle, onun hizmetkârları olan sizleri, tanrının bir emrini iletmek için buraya topladım. Eğer size verilen asli görevinizi unutursanız, kendinizi muhakkak cehennemde, ölümün ve acının kollarında bulacaksınız...

Bu yüzden bilgili ve dikkatli olmalısınız. Cahil ve ahlaksız bir insan diğerlerine nasılörnek olabilir! Hepinizin İncil de de okuduğu gibi insana bir kör rehberlik ederse ikisi de kuyuya düşecektir...

Öncelikle kendinizi düzeltin. Eğer Tanrıyı memnun etmek istiyorsanız iyi işler yapın. Öncelikle kilisenin işlerini kiliseye bırakın. Kilise üzerinde otorite kurmak isteyenler

⁴²⁸ Sevtap Gölgesiz Karaca, *I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumuna Bakış*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz-2012, s. 141-153,

⁴²⁹ Claude Chen (Çev: İsmet Kayaoğlu), *İslam ve Haçlılar*, Belleten C.II, Sayı: 200 (Ağustos 198)'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 1046

⁴³⁰ Holt, s.15

⁴³¹ Holt, s.19

⁴³² Holt, s.16

cehennemliktirler. Biri bir rahibi soyarsa aforoz edilir bir keşişi öldürse o insanda idam edilecektir.

Ey Tanrının sevdiği ve seçtiği insanlar!

Kudüs ve Konstantinopolis sınırlarından gelen acı haberlere göre, lanetlenmiş bir ırk her tarafı yağmalayarak buraları alt üst etmiştir. Uçsuz bucaksız topraklara sahip Yunan Kralları, şimdi feryatlar ediyorlar...

O halde tüm bunların öcünü alma görevi kimin? İntikam sizden başka kime düşer söyleyin bana! Tanrı sizlere mızraklar, parıldayan kılıçlar ve kalkanlar ihsan etmedi? Şarلمان'ın heybetini hatırlayın. Kirletilmiş topraklar sizi ateşlesin! Tanrı bunu istiyor...

Artık kavgalarınızı sonlandırın. Kutsal kabre giden yola çıkın ve o kutsalları uğursuzların elinden sökün alın!

Kudüs, diğer tüm topraklardan bereketli ve zengin topraklar. Şundan emin olun ki, sonsuza dek sönmeyecek olan ihtişamınızın mükâfatı, cennetin krallığı olacaktır... Tanrı bunu istiyor!

Yaşlı ve zayıf olanlar muaftırlar. Bunun dışındakiler savaşa katılacaklardır. Zenginler fakirlere yardım etsinler. Bu haklı savaş için ne gerekiyorsa yapınız. Yaz gelince hareket başlayacaktır!

Tanrı rehberiniz olsun.⁴³³

Anlaşılağı üzere Papa konuşmasında Kudüs'ü diğer şehirlerden özellikle ayrı tutmamış, sadece şehrin zengin ve bereketli topraklarından bahsetmiştir. Lakin daha sonra, Haçlı seferleri Kudüs'ü kurtarmaya yönelik bir savaş haline dönüştü. Önceleri dini idealler adına başlayan bu hareket, zamanla asıl amacını unutup başka hedeflere yöneldi⁴³⁴.

Papa II. Urbanus'un 27 Kasım 1095'te yaptığı çağrı ile Haçlı Seferleri fiilen başladı.⁴³⁵ İlk önceleri bu hareket, kilisenin kurumsal desteği altındaydı. Daha sonra ise egzotik ve mistik hayallerle halkı kandıran vaizler türedi. Bunlardan en bilineni vaiz Pierre L'Ermite idi. L'Ermite halkı aralarından çıkacak olan bir mesih, imparator belkide Aachen'de ki uzun istirahatinden uyanan Şarلمان'ın kurtaracağını söylüyor ve Kudüs'ü geri alacaklarına inandırıyor.⁴³⁶ İşin ilginç tarafı, bu tür akıl dışı propogandalar sadece yoksul ve cahil halk arasında değil şövalye ve zengin kimseler arasında da yaygınlaşıyordu. Rahipler, kilisenin sıkı disiplininden kurtuluyor, birçok suçtan içeri giren ve cezalandırılmak için aranan kişiler de bu seferle, özgürlüklerine

⁴³³ Basit ve Diğerleri, s.89,90,91

⁴³⁴ Lewis, s.184

⁴³⁵ Demirkent, Haçlılar..., s.527

⁴³⁶ Holt, s. 19

kavuşuyorlardı⁴³⁷. Ancak, gittikleri topraklar ve bu bölgelerin hakimleri hakkında o kadar cahildiler ki onlara yön veren kimseler dahi kendi sınırları dışına çıktıklarında ilk karşılaşacakları şehrin, Müslümanlardan tekrar geri almayı planladıkları Kudüs olup olmadığına dair bilgi sahibi bile değillerdi.

Bu ilk seferin neferleri Avrupa'nın hırsızları, katilleri ve kundakçılarından oluşuyordu. Papazların yönlendirmesiyle serbest kalıp yollara düşen bu barbarlar kendi halklarına yaşattıkları zulüm ve işkenceyi şimdi Müslümanlar üzerinde uygulamaya gidiyorlardı.⁴³⁸ İşte bu galeyana gelen halkın oluşturduğu düzensiz ordu hiçbir talimat almadan yollara döküldü. Çoğunluğunu Kuzey Almanya'dan gelenlerin oluşturduğu bu disiplinsiz gruplar, özellikle Ren nehri bölgesinde yerleşmiş olan Yahudileri öldürüp birtakım facialara sebep olduktan sonra Bizans sınırına dahi ulaşmadan dağıldılar.⁴³⁹ Yalnızca Keşiş Pierre L'Ermite ile Şövalye yoldaşı yoksul Gautier'in komutasındaki gruplar İstanbul'a ulaşabildi.⁴⁴⁰ Ancak onlar da Ekim 1096'da Türkler tarafından yok edildi. Böylece Kudüs'ü almayı amaç edinen düzensiz ordunun Haçlı Seferi şimdilik sona erdi. Bozguna uğrayan disiplinsiz ordunun ardından gelen baron, şövalye, kont ve düklerden oluşan düzenli birlikler Anadolu'ya girdiler.

Urfalı Mateus düzenli ordunun yola çıkışını ve ilerleyişini eserinde şöyle hikaye eder: *"Bu zamanda Romalılar harekete geçtiler ve Latinlerin önünde kapılar açıldı. Çünkü Allah, İranlılara karşı bunların vasıtasıyla harp etmek istemişti. Tanrı Peygamber Davud'un : 'Ey Allah'ım, niye uyuyorsun , kalk ve bizi bu yüzden düşürme'".* Diye haykırışını işitti. *"Allah kuvvetli bir adam gibi uykusundan uyandı, düşmanları geri püskürttü ve onları sonsuz bir tahrike maruz kaldı."* İşte bu yıl içinde bütün İtalya Afrika'ya kadar İspanya milletleri ve en uzak taraflarda olan Franklar hareket ettiler. Onlar, çekirge sürüleri ve deniz kumu gibi sayısız kitleler halinde ilerlemeye başladılar. Frank prensleri, bütün azametleri ile ordularının başında bulunuyorlar ve mukaddes Kudüs şehrinin müslümanların elinden kurtarmak ve Allah'ın kabrini Arapların elinden almak üzere Hristiyanların yardımına koşuyorlardı. Mateos'un aktardıklarına göre kral soyundan gelen meşhur adamlar olan bu prensler, dindarlıklarıyla bilinen iyi işler başarmak için yetiştirilmiş kimselerdi. Bunların adları: *Roma imparatorlarının soyundan olup kuvvetli bir şahıs olan Gondofre (Godefroy) ve bunun kardeşi Bağdin (Baudoin), İmparator Vespian (Vespasian)'in tacına ve Kudüs'ün tahribinde kullanılan kılıcına sahip bulunuyordu. Bemund (Boemond) denilen büyük kont ile hemşirezadesi Tangri (Tancrede) , korkunç ve meşhur bir şahıs olan kont Zincil (Saint – Gilles Normandiya kontu Rubert (Robert) ve diğer Baudoin ile cesur bir şahıs olan Coslin (Josselin).*⁴⁴¹

⁴³⁷ Edward Gibbon, " *Motives of the Crusades*", *The Crusades, Motives and Achievements*, ed. James A. Brundage, USA 1964, s.4

⁴³⁸ Gibbon, s.4

⁴³⁹ Demirkent, Haçlılar..., s.527

⁴⁴⁰ Holt, s.20

⁴⁴¹ Mateos, a.g.e., 188 -189

1097'de İznik'i kuşatan haçlı ordusu, Anadolu Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan'ın da burada bulunmamasını fırsat bilip şehri ele geçirdi⁴⁴². İznik'in alınmasının ardından Anadolu'nun içlerine ilerleyen haçlı ordusu 1098'de Hristiyanlar açısından önemli bir şehir olan Antakya'yı ele geçirdi⁴⁴³. Bu sırada Fatımilerin Ermeni asıllı veziri El Efdal Bin Bedr'ül Cemali, haçlıların kararlı ilerleyişini kendi lehine çevirebilmek amacıyla Türklerin elinde bulunan Kudüs'ü almak için harekete geçti ve Bizans ile ittifak kurmak istedi.

Aslında neredeyse en başından beri Fatımilerin, Haçlıların gelişinden ve ilerleyişinden haberi vardı. Fatimi devleti başlangıçta Haçlı seferini Bizans ordusunun bir uzantısı olarak görüyordu.⁴⁴⁴ Selçukluların gelişiyile Sünnilere karşı üstünlüklerini ve Suriye topraklarını kaybetmiş olan Fatımilerin bakış açısıyla Haçlılar, siyasi amaçlarına hizmet edecek bir araç, eski müttefikleri Bizans'a bağlı paralı askerlerdi. Bu nedenle hemen Haçlılar ile bir iletişim ve ittifak yoluna gitmek istediler. Fatimi veziri el-Efdal, Antakya'yı kuşatan Haçlılara gönderdiği elçilik heyetiyle, sıkıntı çektikleri erzak konusunda her türlü yardımı yapacağını bildirdi. Hatta gerekirse kendi ordusuyla harekete geçeceğini ekledi. Sünni Selçukluların ezici gücü karşısında Suriye'yi terk etmek zorunda kalan Fatımiler, Haçlılar sayesinde kaybettikleri siyasi üstünlüklerini geri kazanabileceklerini düşünmüşlerdi.⁴⁴⁵ Haçlılar ise yeni geldikleri bölgenin siyasi aktörleri hakkında yeteri kadar bilgiye sahip değillerdi. Bu durum taraflar arasında özellikle Fatımilerin arzu ettiği bir anlaşma yapılması konusunda en büyük engeldi. Nitekim daha sonraları Ağustos Askalan Savaşı'ndan önce Kudüs'e gelen Fatimi elçileri Haçlıları anlaşmayı bozmakla suçlayarak, Filistin'i terk etmeleri için ültimatolara verecekti. el-Efdal, Antakya önlerindeki görüşmeden sonra Haçlıların kuzeyde ortaya çıkardıkları tehditten faydalanarak Kudüs üzerine yürüdü ve Şaban 491/ Temmuz-Ağustos 1098'de şehri kuşattı.⁴⁴⁶ Kendi içlerinde anlaşmazlık yaşayan Kudüs'ün Türk hakimleri Sökmen ve İlgazi gerekli yardımı alamayınca şehri Fatimilere teslim etmek zorunda kaldılar.⁴⁴⁷

⁴⁴² Onlar (Haçlılar), Büyük Okyanusu gemilerle geçip, denize yakın olan İznik şehrinin önüne geldi. İranlı askerler (Türk ordusu) toplanıp orada karargâh kurmuş olan Frankların üzerine geldiler. Franklar, Türk askerlerini mağlup edip firara mecbur kıldılar, arkalarına düştüler ve memleketi kana boyadılar. Sonra İznik'e hücum edip bu şehri zapt ettiler ve bütün Müslümanları kılıçtan geçirdiler. Bunun üzerine Müslümanlar, o sırada Malatya'yı muhasara etmekle meşgul olan sultan Kılıç Arslan'ın yanına koşup olan biteni ona anlattılar. Sultan büyük bir orduyla İznik'e Frankların üzerine yürüdü. İki taraf şiddetli bir muharebeye tutuştu. İki ordu, korkunç bir hiddetle birbiri üzerine atıldı. Ancak Kılıç Arslan'ın bu çabası sonuçsuz kaldı. Bkz. Mateos, s.190; Osrtogosky, s.336

⁴⁴³ Amin Maalouf (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, **Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri**, Telos Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.59 ; Philip Hitti (Çev: Salih Tuğ) **Siyâsî ve Kültürel İslam Tarih**, C. IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 1026

⁴⁴⁴ David Nicolla ve Chirista Hook, **The First Crusade 1096-1099 Conquest of the Holy Land**, Osprey Publishing, United Kingdom, 2003, s.30

⁴⁴⁵ Aydın Usta, **Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s.75

⁴⁴⁶ Usta, s.77

⁴⁴⁷ Sevim, Sökmen..., s.392

Bu esnada Haçlılar, Kudüs'e ulaşmak için Akdeniz sahili boyunca seferlerine devam ettiler. Sur ve Sayda'yı ele geçirip Akka'ya kadar seyirlerine devam ettiler.⁴⁴⁸ Hayfa, Kayseriyye ve Arsuf'a yönelen ordular Remle şehri ve Lud'u ele geçirdiler. Askerler ve halkı tarafından terkedilmiş halde bulunan Remle şehri Latin kuvvetlerin Filistin'de ele geçirdikleri ilk şehir olmuştur.⁴⁴⁹

3.2. Kudüs'ün İşgali

7 haziran 1099 günü, yaklaşık yirmi bin gerçek silahşor olan 40.000 kişilik bir Haçlı ordusu Kudüs'ün sur kapıları önünde birikti.⁴⁵⁰ Tevratta anlatılanlara göre vaktiyle Jericho'nun da yaptığı gibi, Haçlılar, borozanlar çalıp çıplak ayakla şehir surları etrafında bir yürüyüş yaparak kalenin düşeceği ümidine kapıldılar.⁴⁵¹ Ancak Fatimi halifesi muhtemel kuşatma için hazırlıktı. Erzak ve su durumu iyi olan İftiharrüdevle'nin teçhizatı da Frankların teçhizatından daha iyiydi.⁴⁵² Şehrin surları ve burçlarının da güçlendiren İftiharrüdevle komşu bölgelerin halkını da Kudüs'ü savunmaya çağırdı ve Hristiyan ahaliden düşmanlarla ilişkisi olabilecek kimseleri şehirden ihraç etti.⁴⁵³

Haçlı orduları açısından durum şimdilik daha sıkıntılıydı. Çünkü kısa zamanda su sıkıntısı çekmeye başlayan düşman ordularının elinde bulunan yegane kirletilmemiş kuyu, güney surunun aşağı tarafında bulunan Siloam Havuzu olup şehirden yapılacak atışlara mükemmel bir hedef teşkil ediyordu. İlave su sağlanması için istilacılar on kilometre kadar iç tarafa gitmek zorundaydılar. Bu durumu tahmin eden garnizon, küçük müfrezeler gönderip suya giden yollara pusu kurduruyordu. Yiyecek maddeleri de azalmaya başlayan haçlıların; şehir civarında ele geçirebilecekleri pek az şey bulunuyordu. Sıcak, toz ve güneşten korunmak için gölgenin azlığı orduların moralini iyice bozuyordu. Daha soğuk iklimlere alışık olan Haçlılardan çoğu Filistin sıcaklığına pek uygun olmayan zırh ve teçhizat taşımaktaydılar. Hepsi de uzun bir kuşatmaya dayanamayacaklarını, şehri hızla ve genel saldırı ile almak zorunda olduklarını biliyorlardı.

12 Haziranda Haçlı reisleri Zeytindağı'na bir hac ziyareti yaptılar. Orada karşılaştıkları ihtiyar bir keşiş surlara ertesi gün saldırmalarını ve eğer inançları varsa Tanrı'nın zaferinin onlarla olacağını söyledi. Onun sözleriyle cesaretlenen haçlı liderleri büyük bir istek ile kuzey surunun dış savunmasını kırmışlardı⁴⁵⁴. Ancak surların çeşitli

⁴⁴⁸ Basit ve diğerleri, s.94

⁴⁴⁹ Hitti, s.876

⁴⁵⁰ Demirkent, Kudüs..., s. 329

⁴⁵¹ Hitti, s.876

⁴⁵² Runcimen, Haçlı..., s.216

⁴⁵³ Basit ve Diğerleri, s.95

⁴⁵⁴ Runcimen, Haçlı..., s.216

yerlerine aynı zamanda tırmanabilmek için yeterli sayıda hücum merdivenleri yoktu. Haçlılar birkaç saatlik sonuçsuz bir saldırının ardından, bu girişimlerinin sonuç vermeyeceğini anlayıp geri çekilmişlerdir.⁴⁵⁵ Büyük bir hevesle giriştikleri taaruzun başarısızlığı haçlılarda büyük hayal kırıklığı uyandırdı.

8 Temmuz günü Haçlı ordusu Kudüs üzerine yürüdü. Yapılan vaazlarda Zeytin Dağı'nın etrafında yapılacak bir ziyaretin çok faydalı olduğundan bahsediliyordu. Bu sebeple Haçlılar toplu olarak bu ziyarete katılmışlardı. Yapılan yürüyüşün ilahi boyutunun yanı sıra Müslüman ve Yahudilere karşı Haçlılara moral aşıliyordu. Ancak Haçlıların morallerinin artması Fatimi garnizonunu şimdilik pek de etkilememişti.⁴⁵⁶

14 Temmuz akşamı Raymond'un adamları kulelerini hendekten geçirip sura yanaştırmayı başarmışlardı. Fakat savunma çok şiddetliydi; kuvvetle muhtemel bu bölgeyi İftiharüddeve kendisi müdafa ediyordu. Ancak, şehir Haçlıların şiddetli taaruzlarına daha fazla dayanamazdı. Bir süre sonra savunma sistemlerinin delindiğini anlayan Müslümanlar Kubbetüssahra ve Mescidi Aksa'nın bulunduğu Haremüşşerif meydanına doğru koşuştular. Müslümanlar camiye girip çatıya çıkmaya çalışırken Haçlılar onlara saldırdı. Müslümanlar teslim olmayı kabul edip canlarının bağışlanması için kurtulma parası vaadinde bulunmuşlardı. Tankred, Kubbetüssahra'yı eline geçirmiş ve kutsal bir yer olmasına aldırmadan yağmalamıştı. Şehrin Fatimi komutanı İftiharüddeve ise Kudüs'ün kaybedildiğini anlayıp Davud kulesine çekildi. Kendisinin ve muhafız kuvvetlerinin hayatlarının bağışlanması şartıyla çok sayıda altınla birlikte kaleyi Raymond'a teslim etmeyi teklif etti. Raymond bu şartı kabul ederek kuleyi işgal etti. İftiharüddeve ve ordusu güvenli bir şekilde şehirden çıkarıldılar⁴⁵⁷.

Haçlılar, 15 Temmuz günü şehre genel bir saldırı başlattı. Müslüman ve Yahudileri kadın – çocuk demeksizin haince kılıçtan geçirdiler. Kudüs'e ilk giren ve Harem-i Şerif'e ilk ulaşanlar Kuzey Avrupalıydı ve öyle görünüyor ki katliamın çoğu onlar tarafından yapıldı⁴⁵⁸. Bu askerler, Normanlar, Kuzey Fransızlar, Benelux Ülkesi, Doğu Fransa ve Batı Almanyadan geliyorlardı. Kol, bacak ve kelle yığınlarına şehrin hemen her sokağında, her meydanında rastlanabiliyordu. Kudüs'ün Müslüman halkının 70.000'den fazlası, İbn'ul Esir'in vermiş olduğu bilgiye göre Mescid-i Aksa'da katledilmiştir; Urfa'lı Matheos'a göre kesilen baş sayısı 65.000'dir.⁴⁵⁹

Müslüman komutanların teslim olmasına rağmen, Haçlılar ellerine geçirdikleri herkesi kadın, çocuk, yaşlı gözetmeksizin katletmişlerdir. İçi insan dolu binalar ateşe verilmiştir. Bir haçlı lideri olan Aguiler'li Raymond tapınak alanını ziyaret ettiği zaman dizlerine kadar yükselen kan gölü ile karşılaşmıştır⁴⁶⁰.

⁴⁵⁵ Runcimen, Haçlı..., s.217

⁴⁵⁶ Nicolla ve Hook, s76

⁴⁵⁷ Runcimen, Haçlı..., s.220

⁴⁵⁸ Nicolle ve Hook, s.80

⁴⁵⁹ Hitti, s.876

⁴⁶⁰ Goldhill, s.119

Katliamdan iki gün sonra kent surlarının içinde tek bir Müslüman bile kalmamıştı. Bunlardan birkaçı, saldırganların yerle bir ettikleri kapılardan dışarı kaçabilmek için karışıklıktan yararlandı. Talihsiz binlerce Kudüslü ise, evlerinin önünde veya camilerin yakınında, kan göllerinin içinde cansız yatmaktaydı. Bunların arasında çok sayıda imam, ulema ve kutsal yerlerde sofı gibi bir inziva hayatı yaşamak üzere ülkelerinden ayrılarak buraya gelmiş olan mutasavvıf dervişler vardı⁴⁶¹. Hayatta kalmayı başarabilenler ise, en kötü işleri yapmaktaydılar. Bunlar yakınlarının cesetlerini sırtlarında taşıyıp, onları kabirlere gömmek yerine, katledilenleri üst üste yığarak yakıyor, sonra da kendilerinin katledilme veya köle olarak satılma sıralarının gelmesini bekliyordular⁴⁶².

Kubbetüs's Sahrâ'yı kiliseye çeviren Haçlılar camiye büyük bir haç astılar. Ayrıca Mescid-i Aksa'yı da kral sarayına çevirdiler. Kral kalenin doğusuna sarayını inşa ettikten sonra mescidi tapınak şövalyelerine vermiştir. Bunlar mescidi Şam bölgesinin her tarafında bulunan süvarileri için karargah edinmişlerdir. Tapınak şövalyeleri, Mescid-i Aksa'nın batısına evler yapıp, Mescid'in avlusunun bazı bölümlerini evlerine dahil ettiler. Mihrabın olduğu tarafa bir duvar yapıp burayı mahzen olarak kullandılar. Bu kimselere, Mescid-i Aksa'nın bir tarafında kalma hakkı verildiği için "Tapınak Şövalyeleri" adı verilmekteydi⁴⁶³. Ayrıca, Haçlılar bazı binaların kullanımında değişiklik yapmışlardı. Örneğin, Mescid-i Aksa surlarının güneyindeki Şafî medresesini kiliseye çevirmişlerdi. Kıyamet kilisesinin güney tarafına bir hastane, konuk evi, kilise, manastır ve birçok bina kuruldu. Burası İsbitariyye şövalyelerinin yeri idi. Ermeniler ve Almanlar, Kudüs'te ticari bölge gibi bazı mahalleler kurdular. Kıyamet kilisesinin tam ortasında bulunduğu Hristiyan Mahallesi, Fatımiler döneminde şehrin batı kısmının büyük bölümünü kaplamaktaydı. Latin haçlılar burayı da istila ettiler ve Kudüs'te kaldıkları süre boyunca burada ikamet ettiler.⁴⁶⁴ Artık bölge Rub'u'l – Latin (Latin Mahallesi) olarak anılmaya başlandı.

Şehirde yaşayan Yahudiler, Müslümanlarla aynı kaderi paylaştı. Yahudilerin çoğu, işgalin ilk saatlerinde, kentin kuzeyinde bulunan mahallelerinin (Yahudi mahallesi) savunmasına katılmıştır. Fakat evlerine doğru çıkıntı yapan duvar cephesi çöküp, haçlılar sokakları işgal etmeye başlayınca, Yahudiler dehşete kapılmışlardır.⁴⁶⁵ Cemaatin tümü, atalardan yadigâr bir hareketle dua etmek üzere en büyük havrada toplanmıştır. Frenkler bunun üzerine bütün çıkışları kapatmış, sonra bu çıkışların etrafına odun yığıp havrayı ateşe vermişlerdir.⁴⁶⁶ Dışarı çıkmaya çalışanlar, civar sokaklarda öldürülmüşler, diğerleri canlı canlı yakılmıştır⁴⁶⁷.

⁴⁶¹ Maoluf, s.12

⁴⁶² Maoluf, s.13

⁴⁶³ Basit ve Diğerleri, s.98

⁴⁶⁴ Basit ve Diğerleri, s.99

⁴⁶⁵ Maoluf, s.13

⁴⁶⁶ Runciman, Haçlı..., s.221

⁴⁶⁷ Maoluf, s.13

Hristiyan askerler Kudüs'teki farklı dine mensup kimseleri şehirden çıkartıp, bölgede askeri bir idare kurmuşlardır. Kubbetü's Sahara, "Templum Domini"⁴⁶⁸ olarak yeniden isimlendirilmiş ve kubbe'nin tepesine bir haç yerleştirmiştir⁴⁶⁹.

Haçlıların vahşeti kendi dindaşlarını da esir almıştı. Öyle ki şehir ele geçirildikten sonra Haçlılar tedbir olarak , Rum, Gürcü, Ermeni, Kopt ve Süryani papazlarını Kutsal Kabir Kilisesi'nden kovdu⁴⁷⁰. O zamana kadar farklı milletlerden ve mezheplerden olan Hristiyanlar, geleneğe göre ibadetlerini bir arada yapıyorlardı ve şehrin bütün fatihleri bu duruma saygı göstermişlerdi. Ancak haçlıların gelişiyle bu durum da değişti.

Kudüs'deki kanlı katliam İslam dünyasında derin akisler uyandırdı. Neredeyse bütün Müslüman ve Yahudiler öldürüldü. Hristiyanların çoğu bile böyle dehşet verici bir saldırıdan esef duydular. Müslümanlar ise cani Frankları Kudüs'ten söküp atma konusunda kesin bir karara vardılar.⁴⁷¹

Haçlılar, Kudüs'ü işgal ettikten sonra, şehrin demografik yapısını tamamen değiştirmeye çalıştılar. Müslümanların yerini Suriyeli Hristiyanlar, Yahudi azınlığın yerini ise Latinler aldı.⁴⁷² Müslümanların Kudüs'te yaşamalarına izin verilmiyordu. Suriyeli Hristiyanlar da ülkelerine dönemiyorlardı.

Kudüs'ün ele geçirilmesinden sonra Haçlı liderleri burada kurulacak idare meselesini ele alarak şehrin dini otorite ile değil resmi idare ile yönetilmesine karar verdiler. Ancak seçilen ilk lider Godefroi de Bouillion Kudüs kralı değil "Advocatus Sancti Sepelchri" (Kutsal Mezarın Savunucusu) unvanıyla idarenin başına getirildi⁴⁷³. Bu unvan Godefroi'nin konumunun belirsizliğinin ifadesiydi. Söz konusu belirsizlik Kutsal mekanların bulunduğu toprak parçasının siyasi statüsünü için de geçerliydi. Buna göre; Kudüs, Papa'nın kendi temsilcilerinin yönettiği bir kilise devleti mi olacaktı yoksa İsa'nın ikinci gelişini bekleyen mesihçi bir topluluğun yurdu mu yada yalnızca Kutsal topraklarda bir Hristiyan krallığı olarak mı kalacaktı.?

Godefroi'in başa geçmesinden sonra Normandiyalı Robert'e bağlı Papaz Arnulf, kilise kanun ve usullerine ters düşülerek Kudüs patrikliğine getirildi. En iyimser bakışla bu adam, yeni devletin yönetiminde Godefroi ile çekişecek biri değildi. Çok daha güçlü bir din adamı olan Pisalı başpiskopos Daimbert, kısa bir süre sonra onun yerini aldı. Daimbert patrikliğe seçildi ve Godefroi de onu tanıyıp bağlılık yemini etti. Böylece Kudüs bir kilise devleti olarak varlığını devam ettirdi.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ Haçlıların Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Kubbetü's Sahara'yı Hristiyan kilisesi haline getirip verdikleri isim.

⁴⁶⁹ Goldhill, s. 119

⁴⁷⁰ Maoluf, s.79

⁴⁷¹ Runcimen, Haçlı..., s.221

⁴⁷² Basit ve Diğerleri, s.99

⁴⁷³ Holt, s.24

⁴⁷⁴ Holt, s. 25

SONUÇ

Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden bir tanesi olan Kudüs'ün tarihi kökleri M.Ö 3000'lere dayanmaktadır. Dünyanın en eski şehirlerinden olan Kudüs, erken Bronz çağda Kenan diyarındaki bazı şehirlerle aynı zamanda ortaya çıkmıştır. Kudüs'ü dünyanın diğer şehirlerinden ayıran en önemli özellik ise üç semavi din için de kutsal olmasıdır. Müslümanlar, Hz. Muhammed'in buradan göğe yükseldiğine inanır. Yahudiler için burası tapınak dağının ve kutsalların kutsalının olduğu yerdir. Hristiyanlar, Kudüs'ü Hz. İsa'nın çarmıha gerilip dirildiği yer olarak kabul eder.

Hz. Davud şehri ele geçirdikten sonra Kudüs'ü krallığının başkenti ilan etmiş ve atası Hz. Musa'ya gönderilen taş tabletleri buraya yerleştirmiştir. Hz. Süleyman döneminde ise Kudüs krallığı genişlemiş ve büyümüştür. Ayrıca Hz. Süleyman'ın Kudüs'e en büyük mirası tek tanrı inancı adına bina ettirdiği Süleyman Mabedi olmuştur. Öyle ki Mabedin inşasıyla birlikte Kudüs'ün tarihi de onun etrafında şekillenmeye başlamıştır. Tarih boyunca Mısır, Asur, Babil, Yunan, Roma ve Bizans gibi güçlü devletlerinin hâkimiyetine giren şehir, yüzyıllar boyu birçok istilaya uğramıştır. Süleyman Mabedi defalarca yıkılmış, Kudüs halkı sürgüne yollanmıştır.

M.S 7.yy 'da İslam Devleti'nin kuruluşunun ardından, 638'de ikinci İslam Halifesi Hz. Ömer döneminde Kudüs İslam hâkimiyetine girdi. Hz. Ömer'in şehri ele geçişiyle birlikte Kudüs yüzyıllardır aradığı sükûnet ve refaha kavuşmuş, şehirde nispeten bir barış ortamı sağlanmıştır. 661 yılından itibaren Emevi hâkimiyetine giren şehir İslam mimarisinin güzide örnekleriyle bu dönemde tanışmıştır. Halife Abdülmelik ve oğlu zamanında inşa ettirilen Kubbetüs Sahra ve Mescid-i Aksa camileri İslam'ın bu coğrafyada bıraktığı en kutsal ve nadide eserlerdir. Hz. Muhammed'in miraca çıktığı alana inşa ettirilen Mescid-i Aksa Camii'nin ise hiç kuşkusuz İslam âlemi gözünde yüzyılları aşan manevi değeri tartışmasızdır.

Emevi hâkimiyetinden sonra şehir Abbasoğullarının eline geçti. Bu dönemde nispeten geri planda kalan şehre halifeler gerekli ihtimamı göstermiş ve doğal afetler sebebiyle hasar gören Kudüs'ü ve mabetleri onartmaya özen göstermişlerdir. Abbasi hilafeti boyunca Kudüs'ü ilgilendiren en önemli mevzulardan bir tanesi Kutsal Roma – Germen imparatorluğuyla olan ilişkilidir. Harun Reşid'in hilafet dönemi sırasında Şarlman, Papa tarafından Kutsal Roma Germen imparatoru ilan edildi. Bu vesile ile İmparator, Hristiyanlar içinde mukaddesiyeti kuşkusuz olan Kudüs ile ilgili bir takım imtiyazlar istedi. İmparator'un bu isteği Halife tarafından olumlu karşılanınca aralarında çıkarları doğrultusunda bir temas kuruldu. Harun Reşid ve Şarlman arasındaki bu ilişki Kudüs tarihi açısından Katolik – İslam âleminin en ilginç temaslarından birini teşkil eder.

Ayrıca Abbasiler döneminde şehir ilk defa Türklerle tanışmıştır. Buraya ilk defa savaşmak için gelen Türkler, önce Müslüman olup sonra başkomutan, maliye bakanı gibi bürokratik görevlerle Kudüs'te söz sahibi olmuşlardır.

Kudüs'teki Türk siyasi hâkimiyeti ilk olarak kısa süreli, Tolunoğulları ve İhşidiler hâkimiyetiyle başladı. Fakat Kudüs'te asıl Türk hâkimiyeti 1071'de Remle merkez olmak üzere Büyük Selçuklulara bağlı bir Türkmen beyliği kurmuş olan Kurlu Bey ve ondan sonra da Kudüs'ü alarak Suriye Selçuklu beyliğinin başkenti yapan Uvakoğlu Atsız ile başlar. Atsız'ın Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş tarafından öldürülmesinin ardından önce Suriye Selçuklularına doğrudan bağlanmış, daha sonra Tutuş tarafından Artuk Bey'e ikta olarak verilmiştir. Böylece Kudüs'te Artuklu hâkimiyeti başlamış ve 1097'de Fatımilerin şehri tekrar ele geçirmesine kadar devam etmiştir.

969 yılında İslam'ın bir başka mezhebi Şia'ya mensup Fatımi Devleti, İhşidleri yıkıp Kudüs'e hâkim oldu. Fatımiler, Kudüs'te Mescid-i Aksa çevresinde Şii öğretisinin yayılacağı medreseler tesis ettiler. Genel itibariyle, Hristiyan dünyası ile iyi geçinen Fatımilerin altıncı Halifesi el-Hakem(996-1020) döneminde vaziyet değişmiştir. Halife, 1009 yılında bir bunalım geçirmiş ve bu rahatsızlığının ardından Hristiyanlara karşı hasmane politikalar benimsemiştir. Ardından El-Hâkim'in emriyle Kudüs'teki bütün kiliseler tahrip edildi ve Hristiyan ahali şeklen de olsa Müslüman oldu. Halife bir müddet sonra kendine geldi ve yıktığı binaların onarımına izin verdi ama bu, papanın Kudüs'ün Hristiyan geçmişinin silinmek istendiği yönündeki propagandasına engel olamadı. Fatımiler zamanında şehirde ilmi alanda gelişme olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği gibi 969 yılından 1071'e değin Kudüs Fatımilerin elinde kalmış, 1071 senesinde Türklerin eline geçmiştir. Fatımiler, Haçlılar şehri ele geçirmeden iki sene önce Kudüs'ün yeniden hakimi olmuşlardır. 1099 yılına kadar büyüyen ve gelişen bir şehir olan Kudüs'ün, Fatımi otoritesiyle sosyal – kültür hayatında yeniden bir canlanma görülmüştür.

9.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortadoğu ve Anadolu'da kargaşa hâkimdi. Bu sırada Avrupa ise büyük bir sefalet içerisindeydi. Fakir Ortaçağ Avrupası kendini bu vaziyetten kurtarabilmek için dini motiflerle süslediği sefer düşüncesini hayata geçirmeye başladı. Hiç kuşkusuz bu asırlarca sürecek haçlı hareketinin temel sebepleri ekonomik, sosyal nedenlere dayanıyordu.Papa Urbanus'un çağrısıyla 1095'te fiilen başlayan Haçlı hareketinin dillendirilen sebebi Kutsal şehir Kudüs'ü almaktı. 1096 yola çıkan bu barbar grup İstanbul'u bile göremezken ardılları düğ ve kontlardan oluşan düzenli birliklerdi. Bu grup ise Kudüs'e ulaşana kadar birçok kıyım yapmıştır. Nitekim 1099'da Kudüs'ü ele geçiren haçlılar acımasızca masum halkı kılıçtan geçirip, binlerce insanı katletmişlerdir. Binalar ateşe verilip şehir yakılıp yıkılmıştır. Esefle belirtmek gerekiyor ki Haçlılar tarafından Kudüs'ün kanlı tarihine bir yenisi eklenmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, kurulduğu dönemden bu yana önemini hiç kaybetmeyen Kudüs, esas araştırma dönemimiz olan 7. – 10. yy'larda da üç semavi dinin odak noktası olmuştur. İslam'ın bu bölgeye gelişiyile tarihinin en huzurlu günlerini yaşayan Kudüs, Haçlıların şehri ele geçirişiyile tarihinin o bilindik kanlı günlerini yaşamıştır. Dileğimiz odur ki bu güzide şehrin yüzü hakkına, adına yakışır bir biçimde hep huzur ve barış ile gülsün.

KAYNAKÇA

ABDÜLAZİZ,edDuri,Enbar,

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c11/c110106.pdf>,

AĞIRAKÇA, Ahmet, Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın İslam'daki Yeri, Mescid-i Aksa Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2009.

AHMET, Türkan, Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi, Milet ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi, cilt 10, sayı 2, Mayıs – Ağustos 2013, S.S. 227-236.

AKBIYIK, Serpil, Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Konya 2010.

AKŞİT, Oktay, Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö.27 – M.S.192), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.

ARMSTRONG, Leila, The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period, University of Colorado at Boulder, 2008.

ARSLANTAŞ, Nuh, İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2009

ATAÖV, Türkkaya, Kudüs ve Devletler Hukuku, Yonca Matbaası, Ankara 1981.

AVCI, Casim, Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.26, İstanbul 2002, S.327-329.

AVCI, Casim, Mutasım Billah, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.26,İstanbul 2006,s.380-382.

AVNİ, Gideon, From Hagia Polis to Al-Quds The Byzantine –Islamic Transition in Jerusalem,The Early Medieval Period, <http://www.antiquities.org.il/data/33-Avni-Jerusalem.pdf>, (10.02.2016)

AY, Şeyma, İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri, International Journal of History.

AYDIN, Mahmut, Nasıra, **DİA**,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c32/c320276.pdf>.

BASİT, Musa İsmail ve Diğerleri, Kudüs Tarihi (Çev. Ali BENLİ), Nida Yayıncılık, İstanbul, 2011.

BAR Bezalel – PSEUDO Kocha,– Hecataeus on the Jews Legitimizing the Jewish Diaspora, University of California Press, Californiz 1997.

BALCI Kerim ve İNCE Aykut, Kudüs Kutsallığın Başkenti, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

BEADURY, Pierre, Charlemagne and Harun al- Rashid Part 1
amatterofmind.org/Pierres_PDFs/_HISTORY%202/BOOK_1/4_CHARLEMAGNE_A
ND_HARUN_AL-RASHID_PART_1.pdf, (15.11.2015)

BEAUDRY, Pierre and Hussein **ASKARY**, The Abbasid Caliphate of Haroun Al
Rashid,
Amatterofmind.org/Pierres_PDFs/HISTORY%202/BOOK_1/7_THE_ABBASID_CAL
IPHATE_OF_HAROUN_AL_RASHID.pdf, (15.11.2015)

BENSON, Tony, Charlemagne and Jerusalem, The Testimony, Temmuz 2002
www.testimony-magazine.org/back/july 2002/benson 2. Pdf, (08.12.2015)

BİLGE,MustafaL.,Halil,<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c15/c150170.pdf>,
(03.03.2017)

BİLGE,MustafaL., Maan, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270197.pdf>,
(07.03.2017)

BİLGE,MustafaL.,Gazze,**DİA**,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/c130282.pdf>.

BOZKURT, Nebi, Mescid-i Aksa, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt.29,
www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c29/c290177.pdf, (05.02.2017).

BROKELMANN, Carl, (Çev. Neşet Çağatay), İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi,
Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,2002.

CHAN, Claude, İslam ve Haçlılar (Çev. İsmet KAYAOĞLU), Belleten C.LI, Sayı: 200
(Ağustos 198)'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

CHANCAY, Mark Alan and **PORTER** Adam Lowry, The Archaeology of Roman
Palestine, Published by: The American Schools of Oriental Research, Near Eastern
Archaeology, 2001.

ÇELİK, Mehmet, Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din – Devlet
İlişkiler (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar, Akademi Kitabevi, Kasım, 1999

ÇEKEN, Muhittin , Roma – Bizans Döneminde Kudüs (IV. – VIII. Yüzyıl), Celal
Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Manisa, 2015

ÇOBAN, Bekir Zakir, Bir Yahudi Olarak Hz. İsa, D.E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Sayı: XXV, İzmir 2007.

DEMİRCİ, Muhammed, Kudüs'ün Kısa Tarihi ve Hz. Ömer'in Emannamesi, Mescid-i
Aksa Sempozyumu Bildirileri, İHH Yayınları, İstanbul 2009.

DEMİRCİ, Mustafa, İkta, **DİA,**
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220022.pdf>.

DEMİRCİ, Mustafa, *Samerra,* **DİA,**
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c36/c360060.pdf>.

DEMİRKENT, Işın, Kudüs(Haçlılar Dönemi) C.26, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2002, ss.329-332.

ELÇİBEY, Ebulfez, TolunOğulları Devleti (çev: Selçuk Alkın), Özener Matbaası, İstanbul 1997

El – Belazuri ,(çev: Mustafa Fayda), Fütuhul Büldan (Ülkelerin Fethi), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

EMECEN, Feridun, Akka, **DİA,**

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c02/c020241.pdf>

ERGİN Şemsettin, Emirgan Camii Tarihçesi, Emirgan Tarihi ve Üç Büyük Haremeyn (Kâbe, Mescid-i Nebi, Mescid-i Aksa), Bilge Matbaacılık, İstanbul 2008.

ERDEMİR Halil ve **ERDEMİR** P.Hatice, Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler, History Studies Ortadoğu Özel Sayısı 2010, <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512cb8e3.pdf>, (09.08.2015)

EYMEN, Fuâd es-Seyyid, *Kahire,* **DİA,**
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c24/c240105.pdf>.

FAYDA,Mustafa,Belazuri, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c05/c050301.pdf>, (09.08.2017).

FAYDA, Mustafa, Yermük Savaşı, Diyanet İslam Ansiklopedisi C.43, İstanbul 2013.

FELDMAN, Louis H., The Maccabean Revolt: The State of the Question, Yeshiva University, http://www.yutorah.org/togo/chanuka/articles/Chanuka_To-Go_-_5772_Dr_Feldman.pdf, (17.07.2015).

GOLDHİLL, Simon, Kudüs Tapınağı, (Çev: İbrahim Şener), Doruk Yayımcılık, İstanbul 2011.

GREGORY, Abu'l Farac (Bar Hebraeus) (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Abu'l Farac Tarihi C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

GRABBE, Lester L., An Introduction To Second Temple Judaism History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel and Jesus, t&t Clark Publishing, 2010.

GÜÇ, Ahmet, Yahudilik (V.Mabet ve İbadet), **DİA**,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c43/c430116.pdf>.

GÜL, Muammer, Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.11, Elazığ 2001.

GÜL, Muammer, 11-13. Yüzyıllarda Kudüs, Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1997.

GÜNGÖR, Muhammed, Süleyman Mabedi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı, Ankara, 2005.

GÜRHAN, Bahadır, Anadolu'da Bizans- Sasani Etkileşimi, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Cilt 6/1 Kış 2011.

HARMAN, Ömer Faruk, İbrahim,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270197.pdf>, (07.03.2017)

HARMAN, Ömer Faruk, "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.26, İstanbul 2002, s.323-327.

HARMAN, Ömer Faruk, "İsa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.22, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000, ss.465-472.

HARMAN, Ömer Faruk, "Davud" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.9,1994, ss.21-24.

HART, Simon, Keys to Jerusalem, The Royal Islamic Strategic Studies Centre, English Series Book 8, Jordon 2010.

HİTTİ, Philip, Siyasi ve Kültürel İslam Tarih C. IV (Çev. Salih TUĞ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

HOLT, P.M ve Diğerleri, The Cambridge History of Islam, Volume 1/A The Centrall İslamic Lands From Pre-Islamic Times To The First World War, Cambridge University Press, Mayıs,1997.

HOLT, P.M., Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu (Çev. Özer Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999 .

HOOKE, Samuel Henry, Ortadoğu Mitolojisi, (Çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara1991.

İbn Kesir, (Çev: Mehmet Keskin), El Bidaye Ven Nihaye, C. XII, Çağrı Yayınları, İstanbul.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, Eski Çağ Tarihini Ana Hatları 1, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.

JOHNS, Jeremy, Bayt al- Maqdis Jerusalem and Early Islam, Oxford University Press, Oxford, 1999.

JOHNSON, Paul, Yahudi Tarihi, (Çev: Filiz Orman), Pozitif Yayınları, İstanbul.

KALELİ, Emrullah, "Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Hacılar", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.7.

KARACA GÖLGESİZ, Sevtap, I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumuna Bakış, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz-2012.

KARAMAN, Lütfullah, Filistin C.13,

www.İslamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/130041.pdf, (08.09.2016)

KARSLI, İbrahim Hilmi, Kur'an'da Yahudi Din Adamlığı – Yahudi Geleneğiyle Mukayeseli Bir Çalışma, Milet ve Nihal, 7 (1), s.s 61- 93, 2010.

KAUFMANN, Francine – **EISENBERG** Josy, (Çev: Prof. Dr. Mehmet AYDIN), Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik, **GIBBON** Edward, " Motives of the Crusades", The Crusades, Motives and Achievements, ed. James A. Brundage, USA 1964, , <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/770/9794.pdf>,(09.04.2015).

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, Hamdaniler, **DİA**, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c15/c150238.pdf>.

KAYA, Mahmut, , Temimi Muhammed b. Ahmet, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.40,İstanbul 2011, ss. 423-424.

KIZILOĞLU, Sedat, İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, S.1, 2012.

KUCUR, Sadi S., İkta (Selçuklular), **DİA**, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220023.pdf>.

KURT, Ali Osman, Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Kores Örneği, C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, X/2 – 2006.

LUCKENBİLL D.D, Ancient Records of Assyria and Babylonia I (ARAB I), University of Chicago Press 1926, § 610-611, s.222-223.; M. C. Astour, "841 B.C.: The First Assyrian Invasion of Israel", JAOS 91-3/1971 59.

MAGNESS, Jodi, The Archaeology of the Holy Land From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest, Cambridge University Press, 32 Avenue of the Americas, New York, NY 10013-2473, USA,2012.

MAALOUF, Amin (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri, Telos Yayıncılık, İstanbul, 1998.

MAZAK, Ali, Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1989.

MONTEFIORE, Simon Sebag, Jerusalem, Published by Alfred A. Knoph, Newyork, 2011.

MORRISON, William Douglas, The Jews Under Roman Rule, T.Fisher Unwin Paternoster Square, London Pulshing, London.

NASIRI, Hüsrev, Sefername (çev: Abdülvehhab Tarzi), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994.

NİCOLLA, David ve **HOOK** Chirista, The First Crusade 1096-1099 Conquest of the Holy Land, Osprey Publishing, United Kingdom.

OATES, Joan, Ancient Peoples and Places / Babylon, C.94, Thames and Hudson, 1986.

ÖNKAL, Ahmet, Ebu Ubeyde b. Cerrah, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100366.pdf>, (08.04.2017).

OSTROGOSKY, George (Çev.Fikret Işıltan), Bizans Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, Efdal b. Bedr el- Cemali C.10,

www.İslamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100413.pdf, (06.02.2017)

ÖZCAN, Mustafa, Üçüncü Mabedin Kaderi, Mescid-i Aksa Sempozyumu Bildirileri, İHH Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZKUYUMCU Nadir, İshak b. Kündacık, **DİA**, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c22/c220323.pdf>.

ÖZKUYUMCU, Nadir, Tolunoğulları

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=268%Syz=367200>, (02.02.2016)

ÖZKUYUMCU, Nadir, Tolunoğulları, C.41 Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.41, İstanbul 2012, ss.233-236.

PROWER, Joshua (İngilizce Çeviri: Haggain Ban – Shammai) The History of Jerusalem: The Early Muslim Period (638- 1099), New York University Press, 1996.

ROCCA, Samuele, The Late Roman Republic and Hasmonean Judaea, Athenaeum, http://www.academia.edu/11319027/The_Late_Roman_Republic_and_Hasmonean_Judaea, (22.08.2015).

RUNCİMAN, Steven, “The Pilgrimages to Palestine before 1095”, A History of the Crusades, C.1, s.s. 68-78, yıl – Ağustos 2013, S.S. 227-236.

RUNCİMAN, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

RUTH, Ben-Haim, İsrail Hakkında Gerçekler, Keter Pres, Kudüs 2008.

Sâmîes-Sakkâr, Remle, **DİA**,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c34/c340398.pdf>.

SEBAG, Simon, Jerusalem, Published by Alfred A. Knoff, 2011.

SEVİM, Ali, Suriye – Filistin Selçuklu Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

SEVİM, Ali, Sökmen b. Artuk, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.37, 2009.

SEYYİD, Eymen Fuad, "Fatimiler" C.12, DİA, İstanbul 1995.

Sıbt İbn'ül- Cevzi ,(Çev: Ali Sevim), Mir'atü'z Zaman Fi Tarihi'1 – Ayan (Kayıp Uyunü't – Tevarih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C: XIV, sayı 18'den ayrı basım, Ankara, 1992.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmesi Üzerine Notlar, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.1.

SUNAR, Cavit, Ana Hatlarıyla İslam Tasavvuf Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

ŞEŞEN, Ramazan, Cezire, **DİA**,

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c07/c070360.pdf>

TABERİ, Ebu Cafer M., Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, C.ilt VI (Çev. Z. Kadiri Ugan- Ahmet Temir), Maarif Matbaası, Ankara 1954.

TERZİOĞLU, Arslan, Bimaristan, **DİA**,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c06/c060133.pdf>.

TOMAR, Cengiz, Sayda, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c36/c360142.pdf>, (07.03.2017).

TOMAR, Cengiz, Taberiyye, **DİA**
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c39/c390209.pdf>,

TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ötüken Yayınları, Ankara 2003.

TUNÇ, Yaşar Fatma- **ÖZCAN** Alkan Sevinç – **KAR** Zahide Tuğba, Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin, İHH Araştırma Yayınları, İstanbul, Aralık, 2010.

TÜRKAN, Ahmet, Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği, Milet ve Nihal, C.10, Ladin Ofset, İstanbul, 2013.

TÜTÜNCÜ, Mehmet ve Salameh Khader, Mescid-i Aksa'da Saklı Selçuklu Kitabesi, Yedi Kıta, Eylül, 2011.

TÜRKKAYA, Ataöv, Kudüs Devletler Hukuku, Yonca Matbaası, Ankara, 1981.

USTA, Ahmet, Ali Reşad'ın Tarih-i Kadiminde İbraniler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun, 2003.

USTA, Aydın, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri Müslüman- Haçlı Siyasi İttifakları, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

ÜÇOK, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler ve Abbasiler, Sevinç Matbaası, Ankara, 1968.

VASİLİEV, Alexander Alexandrovich (çev: Arif Müfit Mansel), Bizans İmparatorluğu Tarihi, Maarif Matbaası, Ankara, 1943

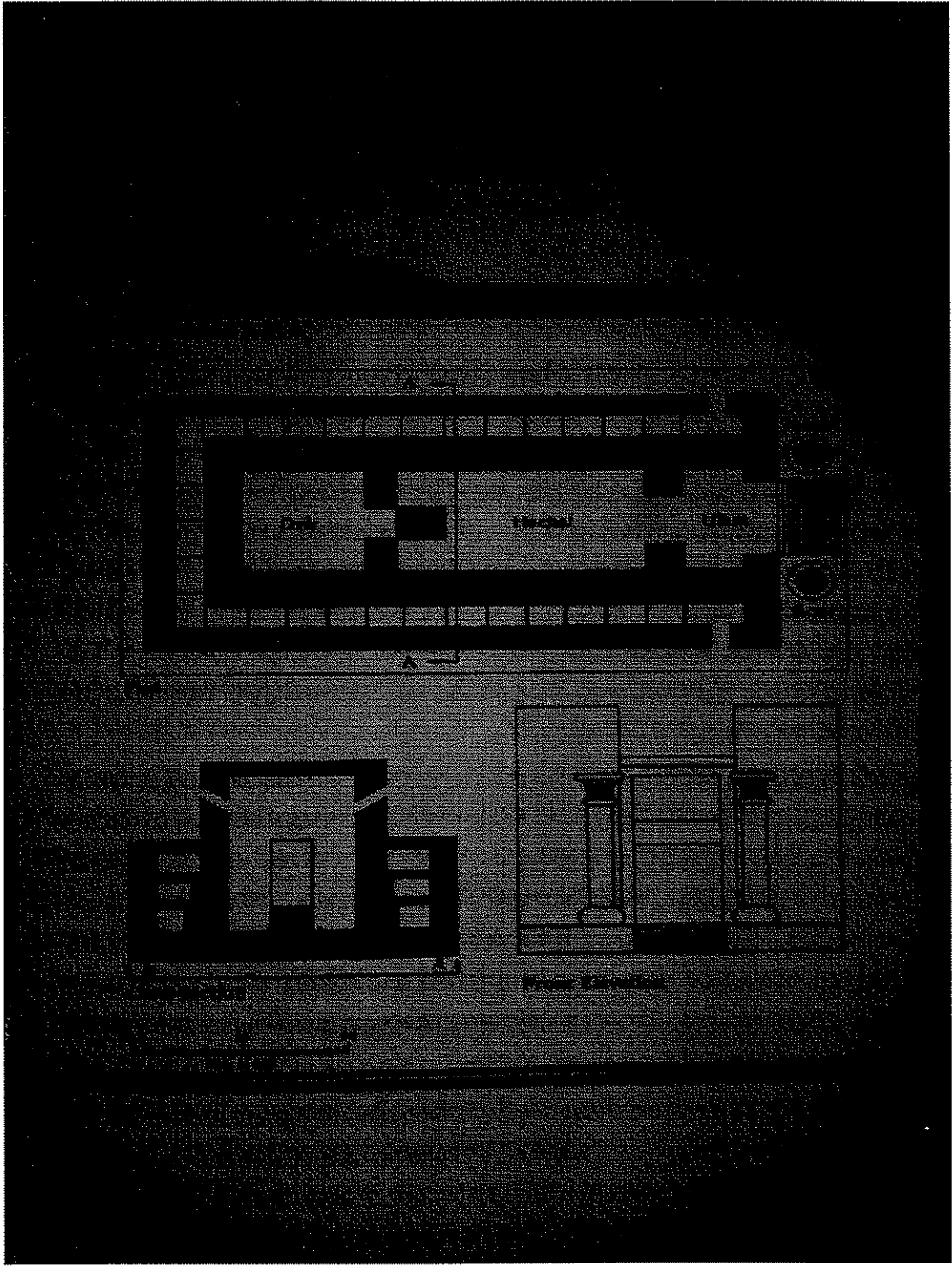
YALDUZ, Alparslan, Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi C.12, Sayı:2, 2003 s.s. 257-296

YAŞAR, Şükran, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.1, Sayı 2, Manisa 2003.

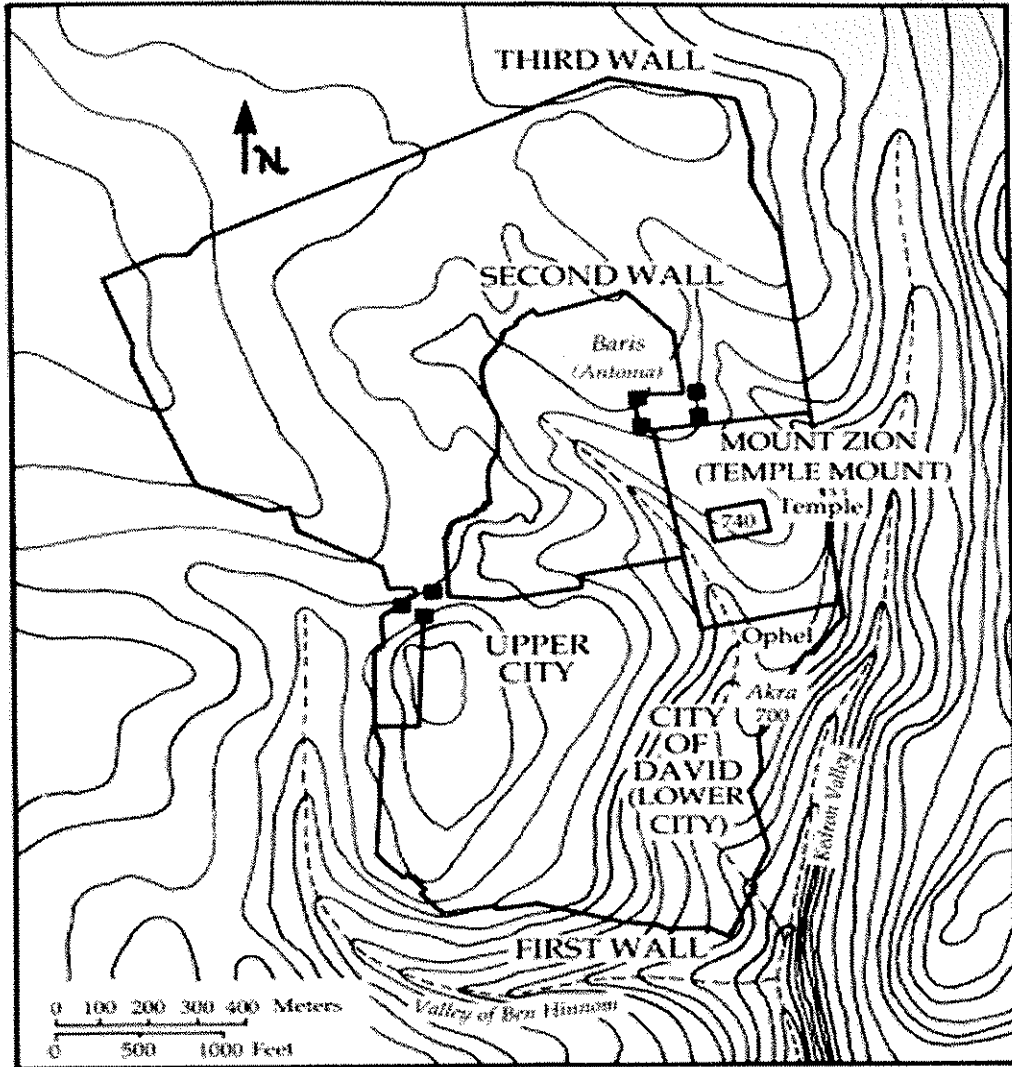
YILDIZ, Hakkı Dursun, Ecnadeyn
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100366.pdf>, (08.04.2017)

YILMAZ, Saim, Halife Mu'tazıd Döneminde (279-289/892-902) Abbasi – Tolun oğulları İlişkileri, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11 / 2005

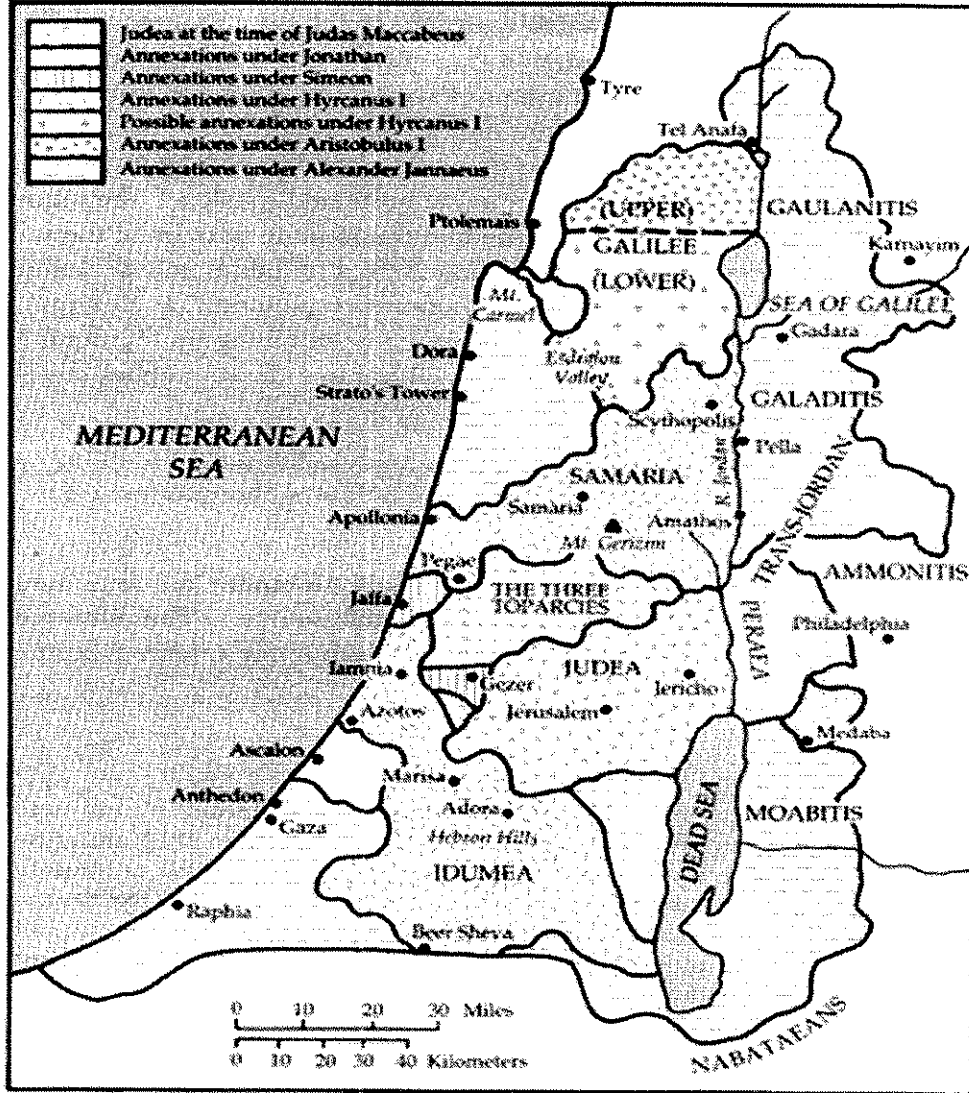
YİĞİTOĞLU, Mustafa, Yahudi İdeası: Kral Mabedinden Kral Devlete / Turkish Studies -İnternational Periodical For The Language, Litarature and History of Turkish, Cilt.7/2, Ankara 2012.

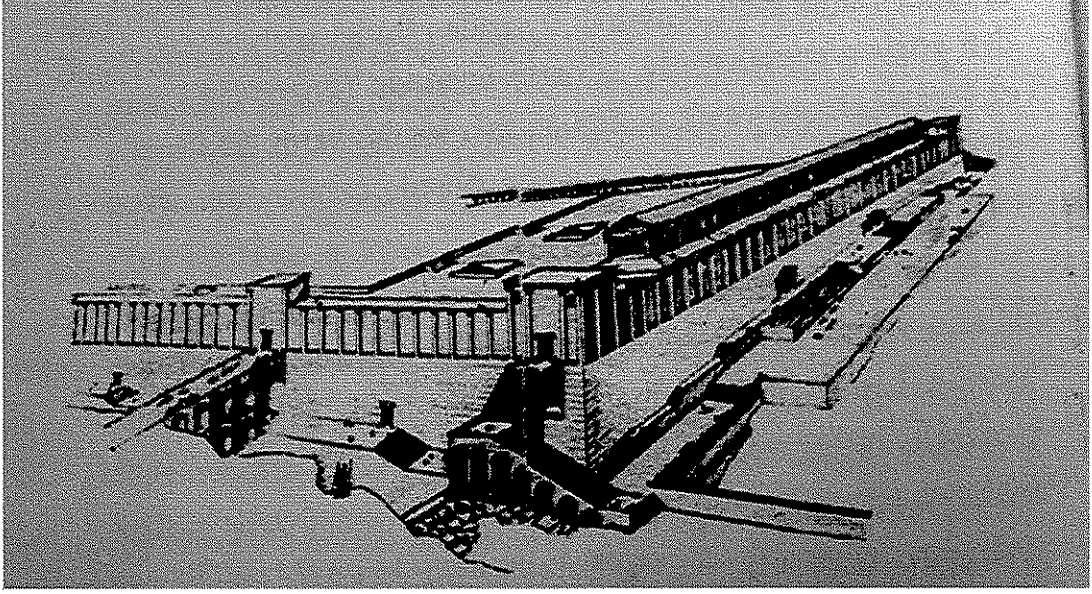
Resim 1: Süleyman'ın Tapınağının bir planı ; Simon Goldhill, Kudüs Tapınağı, Doruk Yayıncılık (Çev: İbrahim Şener), İstanbul, 2011

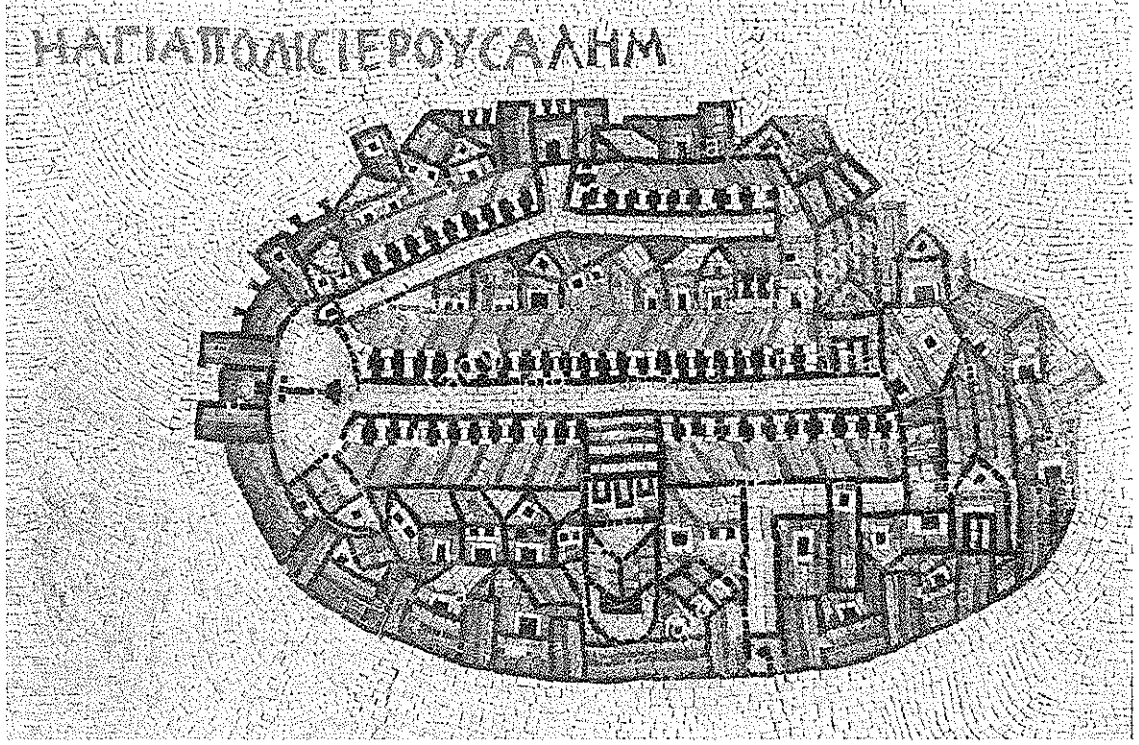
Harita 1: İkinci Tapınak Dönemi Kudüs Haritası ; Bezalel Bar – Koča, Pseudo – Hecateus on the Jews Legitimizing the Jewish Diaspora, University of California Press, 1997

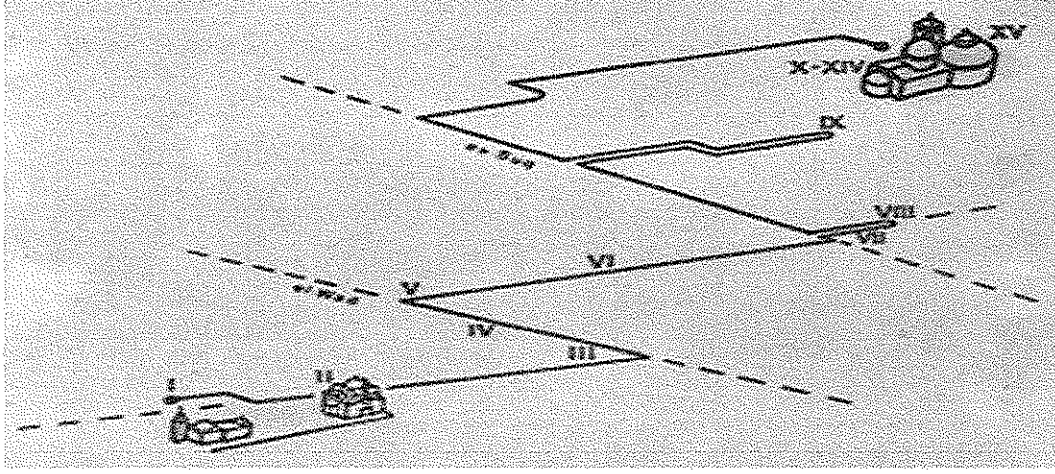
Harita 2: Haşmonay Ailesi Zamanı Kudüs ve Çevresi ;

Resim 2: Leon Ritmeyer'in Tapınak Krokisi. Güney – batı yönünden görülmektedir. Ritmeyer'in resmi son arkeolojik bilgiler ışığında oluşturulmuş ve çok özenli bir yapılandırma tekniği içermektedir ; Simon Goldhill, Kudüs Tapınağı.

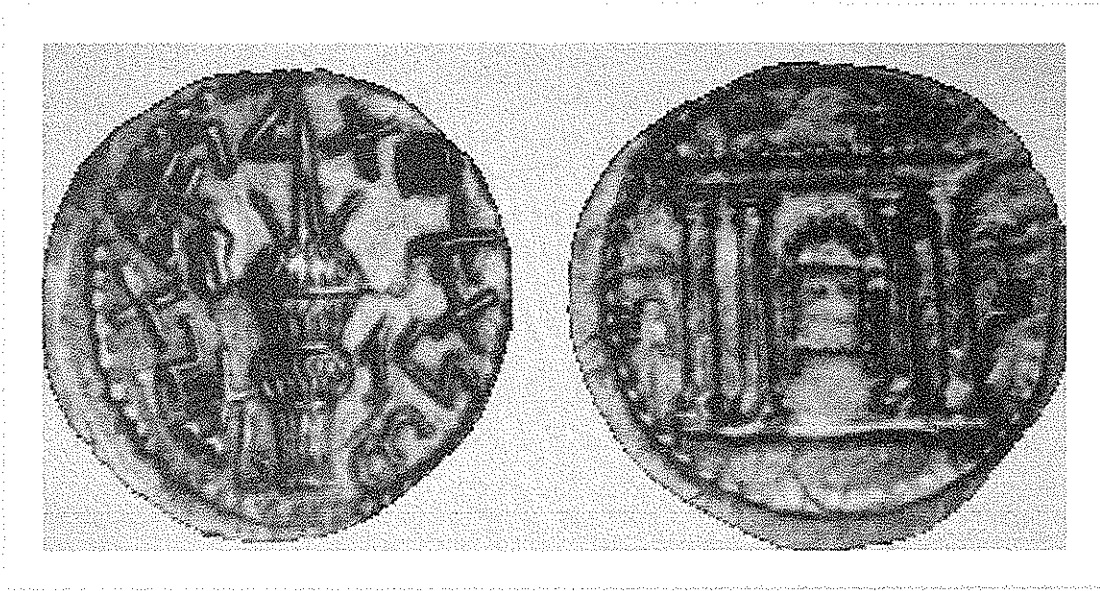

Harita3: Madaba Haritası Bizans Dönemi

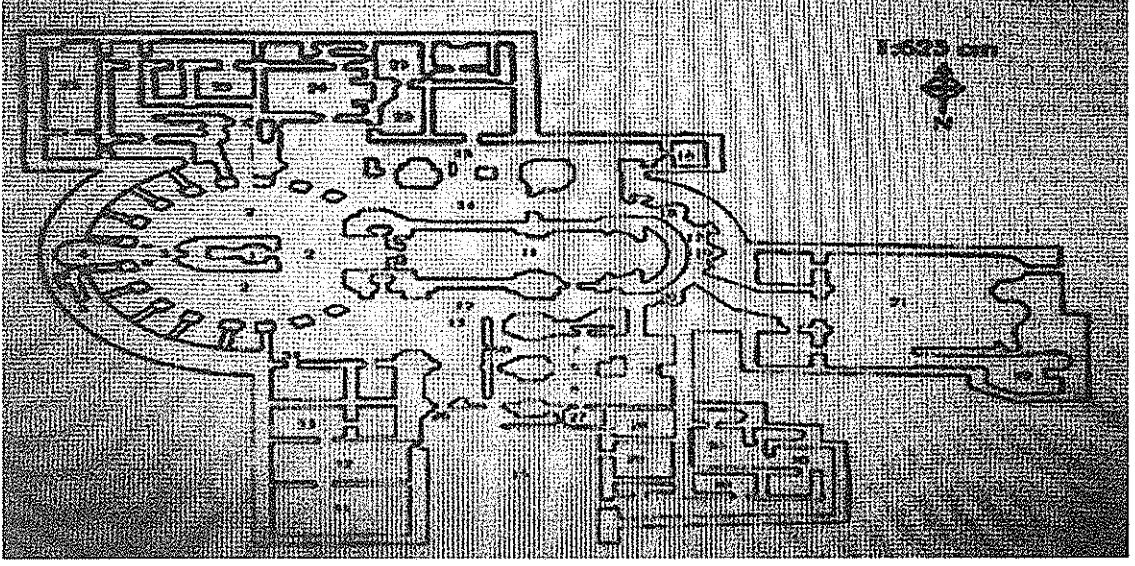

Harita 4: Eski Kudüs şehri bölgesinde Via Dolorosa (acılar yolu) haritası ; Fotoğraf : Leonard Hinfelaar.

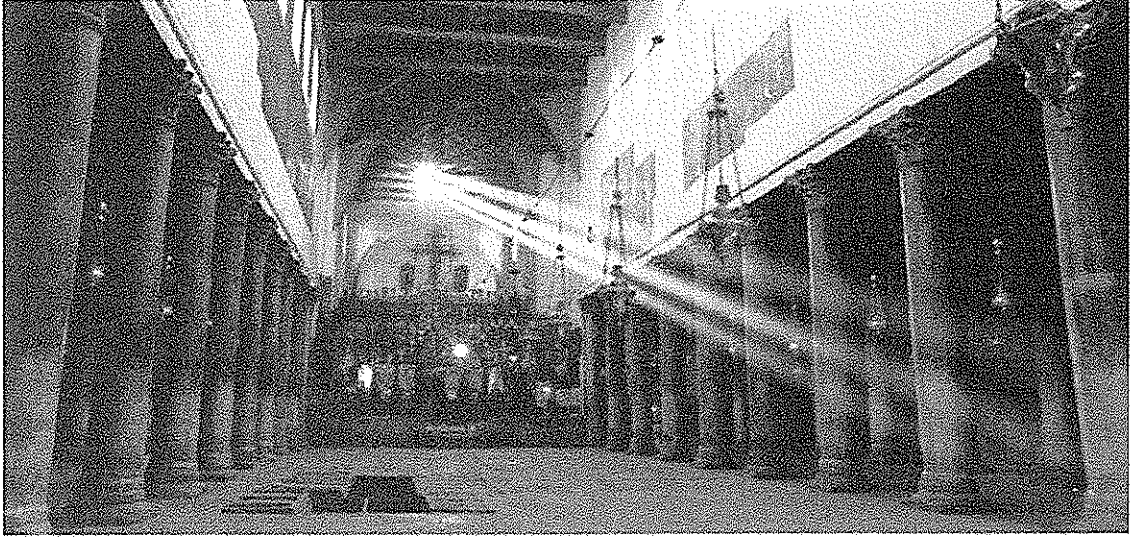

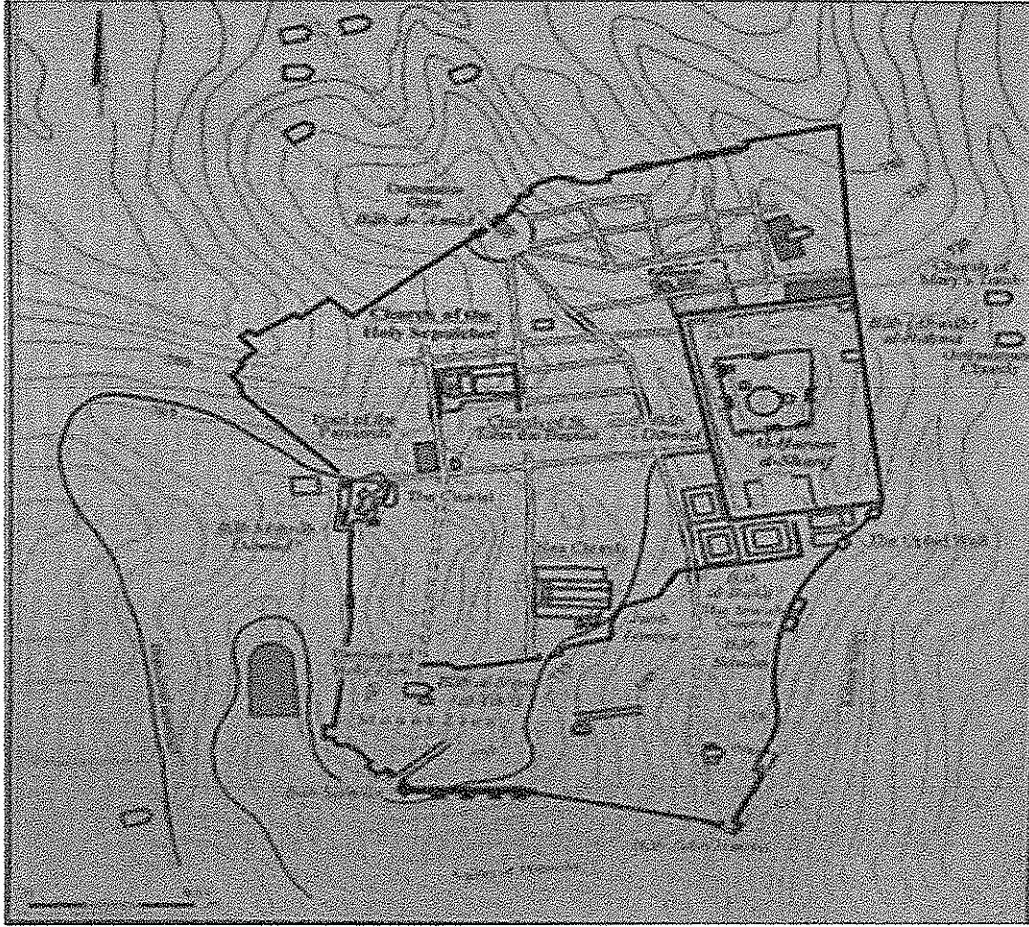
Resim 3: Yahudi gelenek ve uygulamalarına göre Roma'ya karşı yapılan isyanlar, genellikle sikkelerin üzerinde ki öğelerle tasvir edilirdi. Resimde ki para M.S 132'de Bar Kobha isyancıları tarafından, Sukot (çadır) Yahudi Festivali sırasında, basılmış madeni paralardır. Courtesy of Dr. D. Jeselsohn, Switzerland ; Mark Alan Chancay and Adam Lowry Porter, *The Archaeology of Roman Palestine*, Published by: The American Schools of Oriental Research, Near Eastern Archaeology, 2001.

Harita 5: Kamame Kilisesi'nin Planı Kaynak: Oded Peri, Christianity under Islam in Jerusalem.

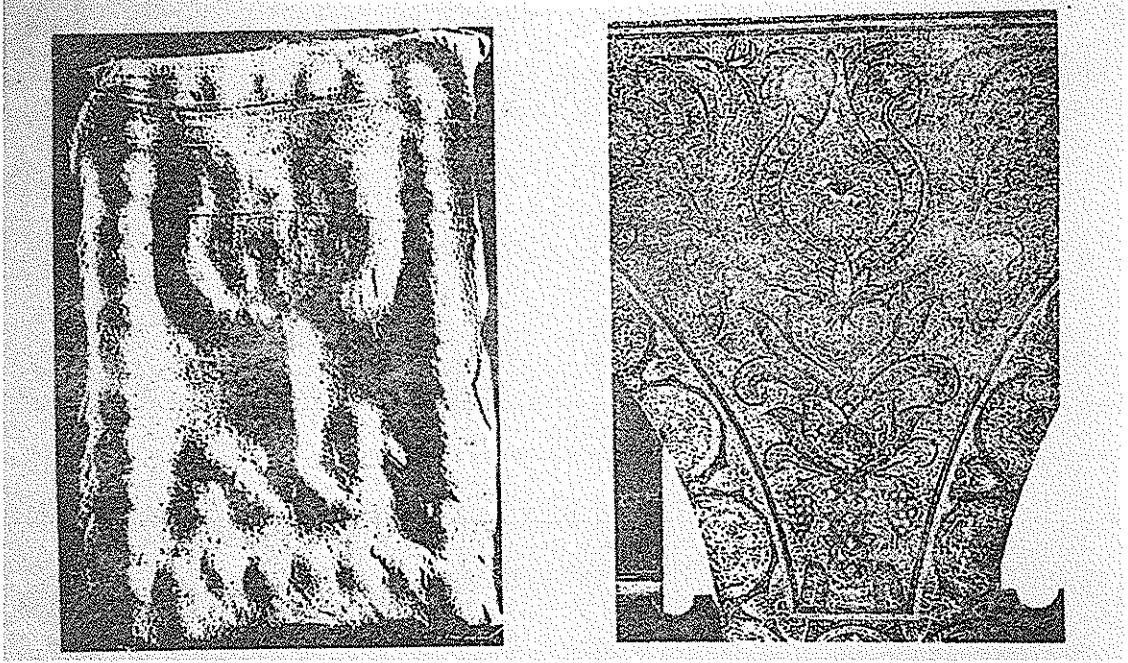
Resim 4: Beytullahim bulunan Doğuş Kilisesinin İinden Bir Grüntü.

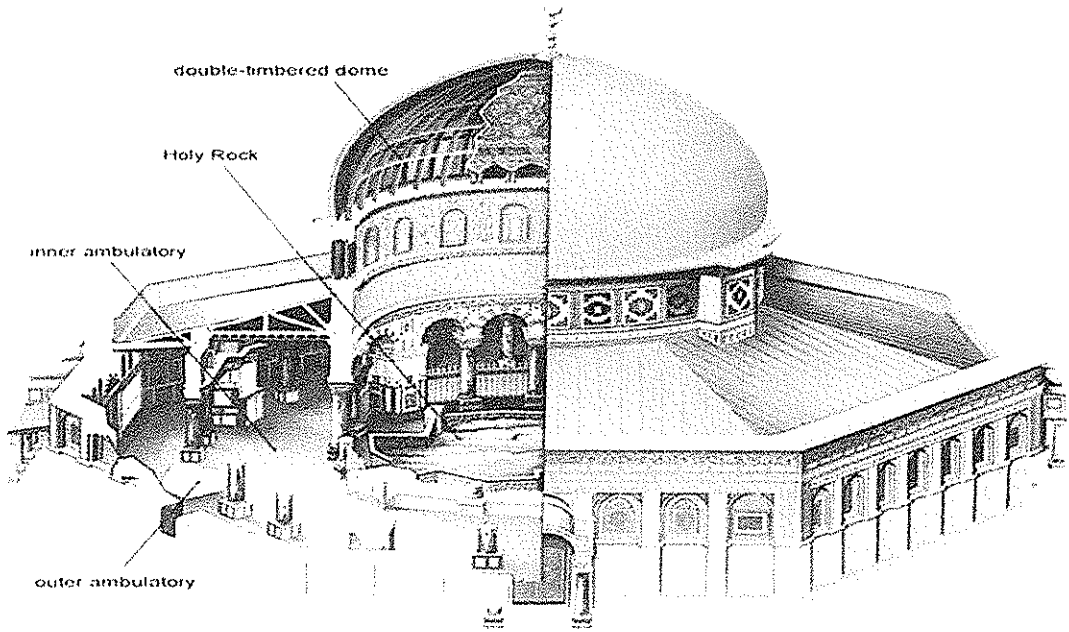
Harita 6: 8. Yy Kudüs Haritası ; Gideon Avni, From Hagia Polis to Al-Quds: The Byzantine-Islamic Transition in Jerusalem, The Early Islamic and Medieval Period, Part 5.

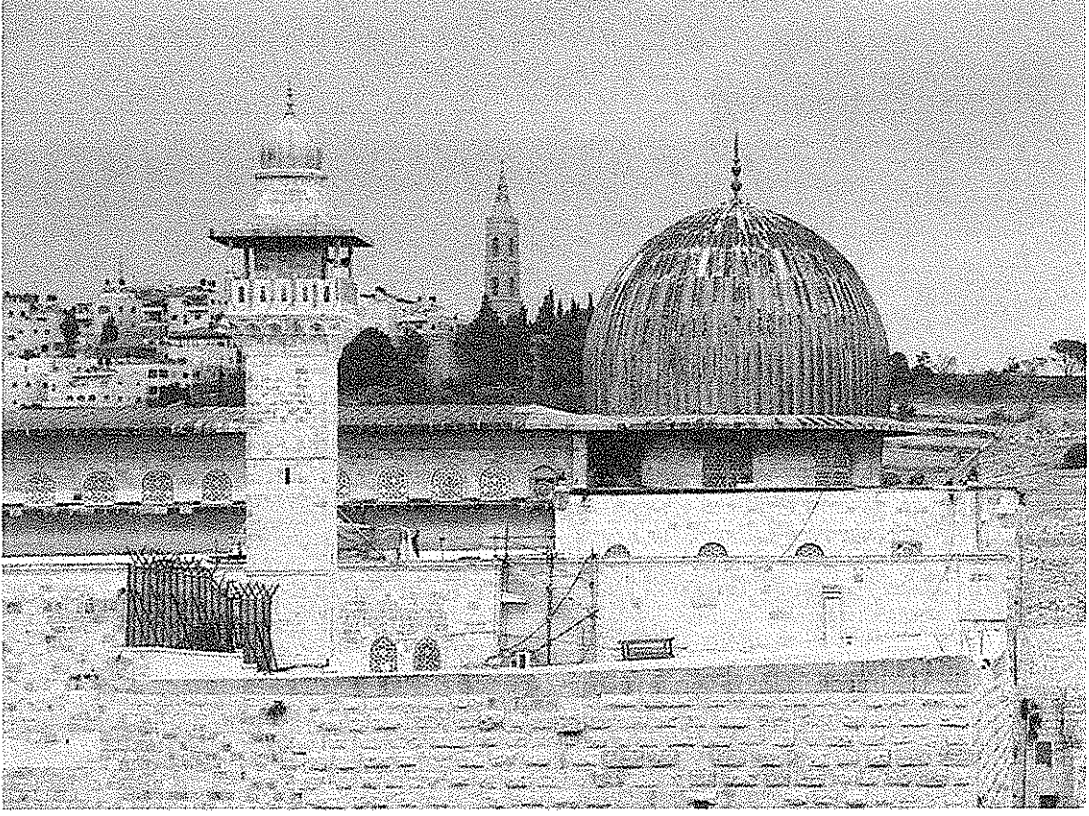
Resim 5: Zincir Kubbesi (Kubbetüs Silsile).

Resim 6: Kutbetu's Sahra'nın sekizgen kubbesinin dış yüzeyinde ki mozaiklerinden bir kısım. (Creswell Archive, Ashmolean Museum, Oxford, neg. C.76).

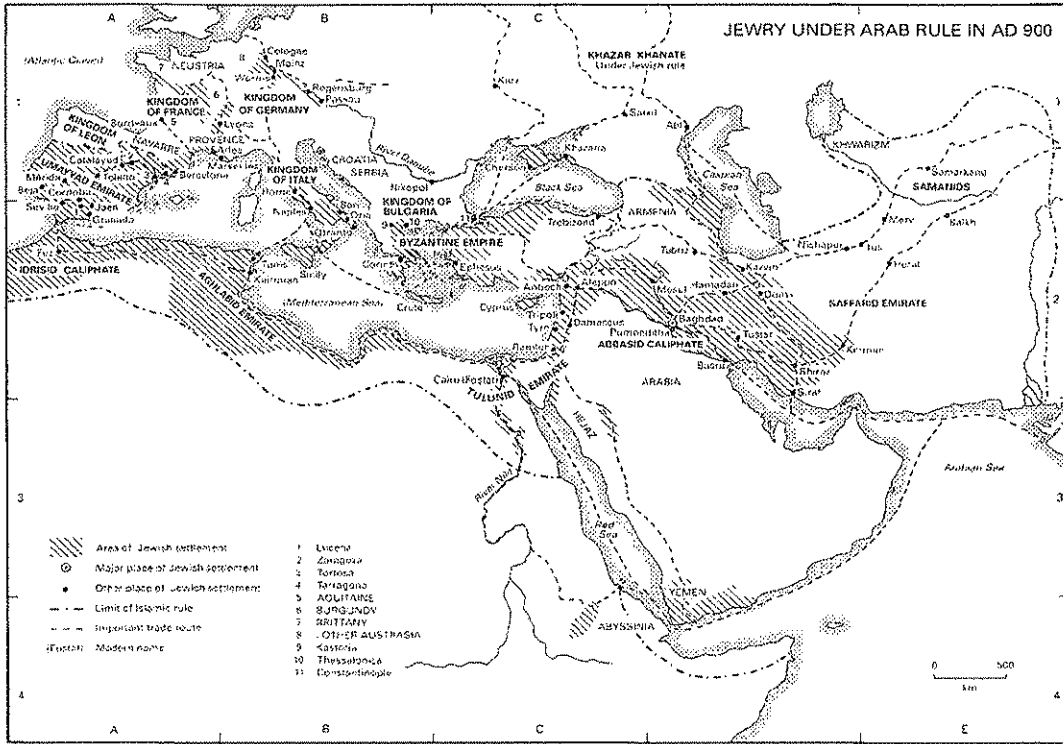
Resim 7: Kubbetüs Sahra.

Resim 8: Mescid-i Aksa'dan bir görüntü.

Resim 9: Harun Resid'in Şarlman'ın elçilerini kabul edişini simgeleyen fotoğraf.

Harita7: <http://cw.routledge.com/textbooks/0415236614/resources/maps/map27.jpg>

Resim 10: Haçlılar Tatarından Kudüs'ün Ele Geçirilişi.